

I Коњички скок

Кроз кланце источних Карпата у Панонску низију су се пробила мађарска племена. Али од куда су приспели Мађари?

Прича о Мађарима, састављена од прикупљених појединости, несигурна је као и све приче из давне прошлости које нису оставиле директне писане трагове него су касније „реконструисане”. Али је, истовремено, тачно и да писана сведочанства данас погрешно ишчитавамо, не разумемо сасвим један давни свет који је одвојен од познијег живота. Зато готово да и нема разлике: на основу оскудних података данас „романсирамо” и историју и живот људи давних времена. Глобално реконструирамо историју, њене спољне, видљиве догађаје, а допуњавамо је могућим индивидуалним судбинама. И једно и друго је несигурно, конструкција је то која захтева не само пажљив и стрпљив рад, него и богату интуицију као испомоћ.

Одакле су пристигли Мађари, где су живели пре него што су се на прелому 9. и 10. века појавили у Карпатском басену?

Једини поуздан траг о старини Мађара, будући да је реч о временима пре писмености, јесте језик, елементи које је он очувао. Одбачена је теза о сродности мађарског и сумерског језика, иако су оба аглутинативни језици (језици у којима је развијен систем вишестепених додавања, „лепљења” наставака на речи, које тако добијају различите облике и значења). Негде у пространим степама иза Урала, казују истраживања компаративне лингвистике, мађарски језик је припадао уралским језицима, и то угро-финској породици језика, његовој угорској грани. И поред неслагања, могло би се рећи да се доба уралског периода, када су заједно живели преци угро-финских народа и Самоједа, може ставити у V миленијум пре Христа; угро-финско доба пак од V до средине III миленијума пре Христа; док се угорско доба протеже до почетка или средине првог миленијума, такође пре Христа. Угро-финској породици језика у Европи припадају фински и мађарски језик. Његовој пермској грани: Зирјени и Удмурти; поволошкој грани: Черемиси и Мордвини. Мађарском језику су пак најближи сродници угорских језика с подручја реке Об: Вогули и Остјаци.

Код Мађара је одувек живела свест о пореклу с Истока, из Азије, говоре о томе и сачуване легенде, али су оне каснијег порекла.

Управо због недостатка опипљивијих доказ о сродности, најзанимљивије подручје за истраживање сродности јесте – етимологија ових група језика, односно мађарски језик и могуће његове везе с данас очуваним или забележеним старим језицима. Као што се зна, мора се бити веома опрезан и не смеју се правити далекосежни, ни чврсти докази на елементима етимологије.

Код Мађара је одувек живела свест о пореклу с Истока, из Азије, говоре о томе и сачуване легенде, али су оне каснијег порекла. Оно што је наука до данас успела да утврди било би следеће.

Прадомовина Мађара се налазила источно од Јужног Урала, у поречју јужних притока Иртиша (који се улива у Об). Одатле су се, под притиском других племена, преселили преко Урала у Европу, у близину реке Волге; то њихово станиште се назива „Magna Hungaria”. (Када је, године 1235, фратар Јулијан (Julianus) путовао, нашао је претке Мађара на тим просторима, али кад је следећи пут, 1237, желео да их испита, спречила су га татарска пустошења која су већ била започела у Русији и која ће се раширити ускоро на целу Европу; настале су толике промене да каснији истраживачи више нису могли да нађу народ који је на тим просторима још за-текао Јулијан.) Мађари ће се потом померити нешто јужније, око река Дона и Доњеца, у област која се називала Леведија, према имену кнеза Левода. Простирање тих територија је неизвесно и тешко одредљиво. То је подручје у којем живе и Бугари, и Мађари су дуго живели с бугарским племенима на истим просторима. Ту су и Бугари и Мађари једно време под влашћу снажног Хазарског каганата, који је целу територију пространих степа, коју су насељавали номадски народи, дуго одржавао у миру својом моћном војном силом. У тим просторима, на полуострву Криму, Ђирило је, путујући у „Хазарску мисију”, сусрео и Мађаре, 861–62. године.

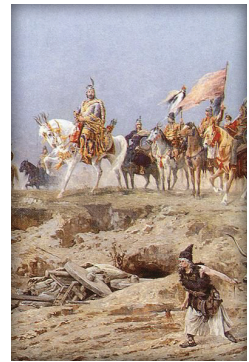
Мађари ће се и из Леведије померати према западу, и једно време ће живети у поречју Дњепра и Дњестра, у близини Црног мора и ушћа Дунава („Etelköz”), где ће им суседи постаги Словени. Онај исти византијски цар, Константин Порфирогенит (913–959), који помиње Србе, писаће и о Мађарима, народу који се налази на граници његовог царства.

Сви ови „коњички скокови” Мађара, било да су мотивисани номадским животом, било опасностима од надирања нових народа, одвијали су се као део историје сличних племена на истом подручју. Начином живота и они су већ били савладали прву и другу фазу опстанка, одбрану од дивљих животиња и од природних непогода, градили су своја станишта и за исхрану ловили животиње и рибе, али су били усред неизвесне одбране од других, јачих племена, непријатеља, пљачкаша, на чијем путу би се нашли. Номадски живот, гајење домаћих животиња је најважније занимање, али и екстензивна земљорадња кад би се стекли дуги нератнички периоди на истом подручју.

Из подручја река Дњепра, Дњестра и северно од делте Дунава, потиснути од Печенега, Мађари су преко Карпата прешли у Панонску низију и тако је започело њихово освајање нове домовине.

Панонија је у старом веку саставни део римске провинције. Запоседају је многи народи, али се лимес одржава углавном на Дунаву. У доба Велике сеобе народа и слабљења Римске империје просторе Паноније насељавали су и запоседали разни народи, Хуни, Источни Готи и Авари. Хуни су остали запамћени по својим брзим освајањима и по војсковођи Атили, о којем су остале легенде. Једна од њих је прича о сахрани великог ратника у троструком ковчегу (бакарни, сребрни и златни) који је закопан негде у кориту Тисе чији је ток привремено скренут, а сви сведоци после побијени. Битније је за нас да је Европа доцније стално везивала Мађаре за Атилу и његове Хуне, зато што је Атила боравио у Панонији и харао Европом исто као и Мађари током низа деценија после доласка у Панонију. После смрти Атиле Панонијом владају Источни Готи или Остроготи, а једним делом и Гепиди. Потом се јављају нови освајачи – Авари, који су владали целом Панонијом. После Авара овај простор се нашао на граници између франачке државе и Византије, а насељавали су га Бугари и Словени. Средином 9. века словенска племена су образовала Великоморавску државу, којом су владали Прибина, Коцељ, Рагислав и Сватопулк. У то доба су у Моравској, која се нашао на граници два царства, деловали Ђирило и Методије, који су на словенском језику ширили хришћанство.

Под вођством Арпада, Алмошевог сина, Мађари су се нашли у Панонској низији.

Године 896. у Панонију су провалили Мађари и заузели подручје источно од Дунава, а ускоро потом и западне делове, после смрти Сватопулка. Тако су, доласком Мађара, раздвојени Јужни од Западних Словена. Мађари су и ранијих деценија водили ратове по Панонији, час као савезници једних, час других народа. Али када су водили управо један рат с Бугарима, а Печенези их напали на њиховим сталним стаништима на рекама Дњепар и Дњестар, Мађари нису имали куд него да се спасавају бекством, и то тако да су они који су били најисточније спасавали само животе, док су они западнији могли да спасу и стоку.

Под вођством Арпада, Алмошевог сина, Мађари су се нашли у Панонској низији. Тешко се може одредити колико их је прешло преко Карпата. Ако је ратнички део народа бројао 20.000 коњаника, као што је забележено у неким изворима, онда је укупан број могао износити око 500.000 душа. Чак и да је био мањи број коњаника, они су онда представљали прворазредну силу која се брзо пребацивала с једног подручја на друго и претила својим пљачкашким походима.

Код Константина Порфирогенита је остало забележено да је с Арпадом прешло и седам племена (забележени су поименично: Њек, Међер, Киртђармат, Тарјан, Јене, Кери и Кеси), али историчари не могу да се сложе које територије су запосели поједина од њих, где су им биле летње испаше, а где зимска станишта. Остао је и проблем словенског становишта на тим просторима. Вероватно је да простори Низије нису били густо насељени, нешто Словена се разбежало, нешто померило у сеобама због доласка Мађара, а један број је асимиливан (асимилација је и доказ да их није могло остати много).

Нешто милостиво, нешто силом, Мађари су се нашли у додиру са западним светом; и као што су и пре тога долазили у Панонију на пљачкашке походе, наставили су их и даље из Паноније, која им је сада служила као стално станиште. Следећих седам деценија су познате по њиховим походима и пустошењима Северне Италије, Алзаса и Лотарингије, јужне Француске, преко Рајне све до граница Данске, па све до јужне Италије (Апулије), Атлантског океана и Иберијског полуострва. И све тако до 955. године када су доживели тежак пораз код Аугсбурга, у бици на Лешком пољу, где их је зауставио будући немачки цар Отон I. Ако раније и није

било довољно историјских извора о Мађарима, сада их је већ у изобиљу. Али се поразом на западу не завршавају пљачкашки походи. Све до 970. године они трају и према истоку и југу. Само што о овим походима нема толико података.

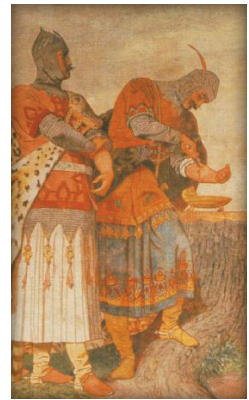
Мађари су се у то доба нашли као значајна војничка сила између слабих државица или нејаког царства, па су својим брзим пљачкашким нападима могли да харају и на западу и на истоку, од Атланског океана до Цариграда. Бранећи се од ових пустошења, западни владари ће убрзо ујединити око себе угрожене великаше, прозрети мађарску нападачку тактику и ратна лукавства, и ефикасно зауставити надирања Мађара формирајући чврсту државу. Ускоро ће се нешто слично догодити и на истоку када се буде поново оснажила Византија.

Као и увек, пљачкашки походи и битке носе са собом и победе и поразе; друштво које их предузима бива исцрпљено. Исто као и у историји других народа, пљачкашки походи и живот на рачун других народа, поготово суседа, знак су да је друштво стигло до најниже тачке кризе одакле следи обрачун са самим собом и организовање државе с одређеним законима и правилима, где се ограничава појединачна самовоља и „слобода”, али и јача власт одређеног слоја, односно владара и двора.

Мађари су се нашли пред новим изазовима, после номадског и пљачкашког начина живота, требало је организовати друштво и државу у новим, европским околностима, слично другим државама и друштвима на размеђи између западне и источне Европе.

II Паганство, стара религија Мађара

Преци Мађара су били номади или полуномади и нису се готово ни разликовали од сличних племена с којима су живели заједно или у суседству. Али су разлике морале бити значајне, само што ми то данас не можемо да знамо, зато о тим народима и мислимо на сличан начин и што год сазнамо о једном од њих, помишљамо да су и други морали живети и мислити слично. Једна од крупних разлика Мађара у односу на друге јесте оно што се на концу испоставило: иако су живели са другима и под другима, њихов језик није нестао него је ојачао и сачувао се.

...сви су они ножевима засекли руке и крвљу напунили пехар из којег су затим сви пили и на тај начин је запечаћено савезништво...

Номади и полуномади су живели на пространим пасиштима између река, гајили домаће животиње, ловили дивљач и рибу, прибирали плодове по шумама, али и сами се бавили земљорадњом која им је постепено мењала живот. Обично су имали стално станиште, зимско пребивалиште, а лети би се део племена селио заједно са стоком према богатијим пасиштима. Исто тако, ратнички део племена је одлазио у пљачке за време пљачкашке сезоне и враћао се у зимска станишта када су услови за ратовање били неповољни.

Знамо да су и Мађари имали двојне владаре, попут Хазара, знамо тачно и како су биле раздвојене надлежности, посебан владар, командант ратног похода. У моменту када Печенези нападају мађарска станишта на подпучју Дњепра, Арпад, син старог кнеза Алмоша, налази се на ратном походу у Панонији, а источне „границе“ станишта су незаштићене. Можда је Арпад био на походу којим је требало проверити да ли је Панонија погодна подручје за номаде, у које могу да се преселе Мађари? Надирање Печенега и страдања Мађара у источним стаништима померило је племе за његовим ратницима који су се већ налазили у Панонији, можда и пре намере сеобе у Панонију. Све у свему, легенде кажу, да је Алмоша тај изненадни налет Печенега и страдање његовог народа стајало живота, јер му, очито, богови нису били наклоњени и он није успешно сачувао свој народ. Његов син Арпад је постао успешан и далековид државник и спасилац народа.

О Арпаду и његовом уласку у Панонију сачуване су легенде, које су, истина, нешто доцнијег датума.

Таква је легенда о стварању савеза и заклетви кнеза и војвода пре доласка у Панонију. Наиме, сви су они ножевима засекали руке и крвљу напунили пехар из којег су затим сви пили и на тај начин је запечаћено савезништво, јер су сви они од тада у крвном сродству, значи браћа. Па чак ако и није аутентична легенда, она би могла бити веродостојна, јер је у сличном облику, као потврда склопљеног мира, забележена у делима грчких и римских историографа. На пример, Херодот бележи нешто слично за Ските. Из таквог обичаја, вероватно, долази онда и запис да се Мађари заклинају приликом склапања мира у пса или вука, јер је сачуван и запис да се после таквог испијања пехара вина

помешаног с крвљу, пушта пас између измирених војних табора, кога сабљама исеку на комаде, јер ће тако страдати и онај ко прекрши договор о миру.

Таква је и доцније забележена легенда о белом коњу. Сватопулк, владар Велике Моравске, дао је заузврат Арпадовом посланику, – који му је поклатио белог коња, седло и оглав, – прегршт траве, крчаг воде и шаку земље, што су Арпадови Мађари схватили да су тако добили Панонију и населили су је као своју нову домовину.

Иако су легенде забележене касније па се у њима наслуђује и рад каснијег доба, ипак, и овакве, оне говоре о номадском и ратничком народу какви су били Мађари, пре примања хришћанства. Веровања Мађара су већим делом морала личити на веру других сличних племена. Све то говори о паганству. Претпоставка о веровању у шаманизам касније се потврдила. Шаман је интернационална реч, пореклом из тунгуског језика, и ушла је као термин у науку. Прва потврда код Мађара бележи се 1799. године. Шамани су особе специјалне осетљивости и великих натприродних моћи, они су били посредници између људи и богова. Шамани остварују непосредну везу с вишим силама. Зато могу да помажу људима, најпре свом племену, да исцељују појединце. Шаман најчешће пали ватру, затим својом песмом, игром, музиком (бубањ и прапорци на одећи) призива духове. Обично маском подсећа на животињу с роговима или перјем (крила). Шамани су слични код свих сибирских народа, а такви су можда некада били и код европских народа. А свакако су такви код старих народа Америке и у Африци, где шаманима припада улога врача-исцелитеља.

Као и код свих пагана, обожавају се предмети, дрвеће (гајеве), извори (реке) и камене громаде (узвишења, брда, висоравни). Шамани гатају и пророкују, штите племе од природних непогода и од свих зала.

О паганству Мађара мало се зна, јер је та стара вера била потискивана и забрањивана, истребљивана огњем и мачем, забележено је само онолико колико је служило као доказ у шта се све веровало и шта се предузимало да се такво веровање уништи. Понешто је остало забележено у историографским делима (на латинском), међу сачуваним легендама, али су и потоњи истраживачи прикупили значајан материјал

Ипоји је систематизовао своја истраживања и приказао веровања Мађара служећи се прикупљеним материјалом и упоредним истраживањем мађарских веровања и веровања других народа.

који осветљава или бар назначава паганство. Понајвише елемената је сачувано у самом језику, у песмама и обичајима забележеним током последња два века. Сви ти елементи, нарочито упоређени с паганством других, сличних народа, омогућују да се наслуте веровања Мађара. Арнолд Ипоји (Ipolyi) је прикупио значајан материјал и објавио у својој обимној и значајној књизи *Мађарска митологија* (1854).

Ипоји је систематизовао своја истраживања и приказао веровања Мађара служећи се прикупљеним материјалом и упоредним истраживањем мађарских веровања и веровања других народа. И код њега је значајан чинилац етимологија. Он разјашњава митолошка веровања у бога (као и значење речи којима се означава) и духове, приказује зле духове и, нарочито, ђавола, затим виле и њихова станишта – вили-стане, зле виле (вештице), као и добре (бродарице, русалке); дивове и јунаке, обожавање природе и појава у њој; змајеве; небеска тела (Сунце, Месец, звезде); свештенике (шамане); светилишта, жртвовања, разне обичаје, сахране и загробни живот... Материјал је веома занимљив, зато наводимо само неколико назнака о веровању у шамане који се у мађарском језику називају „талтоши” („tátos” или „táltos”). Кад се роди дете које ће бити шаман, оно већ има зубе, обично коњске. Ако бабица, која примети зубе, то и објави, уништиће је други шамани. Шаман се само може родити, нико не може постати шаман учењем. Кад порасте, шаман тражи себи коња („tátos ló”) јер постоји само шаман који се рађа као шаман и коњ који се рађа као шамански коњ (са зубима). Коњ кога налази шаман увек је мршав и никакав, све док га шаман не купи. Кад се саставе њих двојица, шаман и шамански коњ, језде брзином мисли, њима ништа не може ни сабља ни тане.

Лако је приметити да су наведени елементи блиски сачуваним појединостима из наше митологије (Краљевић Марко и шугаво ждребе, његов доцнији Шарац), што само значи како би мађарску и нашу митологију требало упоредо истражити и видети сродне елементе и можда наћи понеко објашњење које до сада није било примећено. (Ипоји и Чајкановић пружају обиље материјала, само треба водити рачуна о разлици од стотинак година која дели ова два истраживача.)

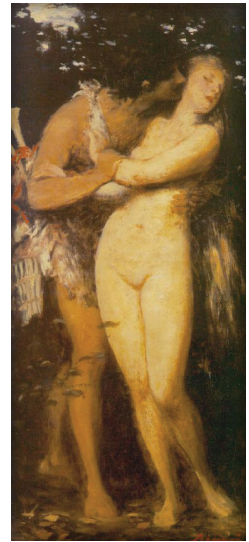

Ипоји је заступао мишљење да су Мађари некада имали једнобожачку религију, али су временом застранили, заборавили је и у том срозавању стигли чак до паганства. Због тога његову књигу ондашња наука (позитивизам) није добро примила, чак се мислило да је он погрешно дао предност монотеизму зато што је свештеник. Наиме, сцијентифизам је дуго заступао тезу по којој је логично да се религија развија од многобожачке до једнобожачке. У новије време наука је од тога одустала, па је, изгледа, опет у праву Ипоји, а његова књига свакако има веома велику вредност, јер је он као прегалац у последњем тренутку успео да прикупи огроман материјал са целе мађарске територије.

Очекивања истраживача у 19. веку да ће се моћи реконструисати космогонија, била су наивна и изјаловила су се. Али од прикупљеног материјала ипак се може понешто реконструисати и тако наслутити схватања древних Мађара. Према њиховом схватању света, као и код других паганских народа Сибира, земља је представљена као плоча која плови на води или је на леђима неке животиње (бик, во); изнад земље налази се заштитни омотач, небо. Из средине земље, из „пупка”, уздиже се дрво живота, оно држи небо, спаја земљу и небо, а на његовом врху су смештени Сунце и Месец. Жиле дрвета живота се пружају у подземље, где су господари демони, ђаволи. Само шаман може да се успне уз такво дрво.

Богата грађа Арнолда Ипојија, као и доцније прикупљени материјал, нарочито у 20. веку, који је већ умео да обрати пажњу и да изучи појаве, омогућили су научницима да даље истражују и тумаче мађарску митологију као део народних веровања и чудних знања, нарочито значајних за размевање очуваних прича и песама из фолклора.

Нема народа без религије. Али треба упозорити да је пут од паганства (политеизма) до монотеизма веома спор и траје вековима. Народ који се моли различитим боговима због различитих жеља и хтења (од добра па све до зла) одједном треба да схвати да је Бог један (евентуално у три вида као у кришћанству, што није нимало лако), и да се истом богу треба обраћати и молити га за све ствари, и добре за себе и своје, и лоше за непријатеље. Провалија је тако велика да представља огромну препреку чак и веома развијеним

Нема народа без религије. Али треба упозорити да је пут од паганства (политеизма) до монотеизма веома спор и траје вековима.

цивилизацијама (стари Грци, Римљани) које су имале своју филозофију, књижевност, уметност. А тек код номадских народа? Мађарима су у Европи били потребни дуго векови да после примања хришћанства стигну до свога језика који ће бити подобан за књижевно изражавање, као и до других врста уметности, како би као народ постали део Европе уз све своје специфичности. Зато понирање у древну религију није само пука занимљивост.

III Настанак државе

1.

Крајем 10. века Мађари су се нашли на просторима између две велике царевине, између Византије и Немачко–Римског Царства. Кнез Геза (972–997), који се тада налазио на челу Мађара, мора да је јасно видео да ће његов народ бити сам-левен ако се не прилагоди европском поретку, а цена за то је била преузимање хришћанства. Затражио је мисионаре, сам се покрстио, сломио је отпор племенских вођа и натерао их да прихвате, милом или силом, нову оријентацију. На тај начин је он и фактички постао велики кнез.

Започело је и покрштавање народа, дуго ће и трајати, јер ће паганство живети даље и повремено добијати замаха и бити значајан чинилац још неколико векова. Кад год би се јавио отпор централној власти, искрсавала је стара подлога: отпор хришћанству на темељима старе паганске вере. Али ни сам Геза није био заправо први човек новог доба, пре би се могло рећи да је био последњи репрезентант претходног раздобља. Његова државничка визија је била реална и непогрешива, што је потврдила и доцнија историја Мађара на овим просторима, али је он остао личност која се није могла одвојити од паганског света, мада је формално био преузео хришћанство. О њему је забележио савременик: „Приносио је жртве свемогућем Богу и разним другим измишљеним боговима. Када му је првосвештеник приговорио због тога, одговорио је да је довољно богат и моћан па да може то чинити.”

Геза је био ожењен Шарлотом, ћерком мађарског војводе из Ердеља. Њихов син Вајк, још увек паганин, приликом покрштавања је добио име Иштван, жени се Гизелом, ћерком

баварског војводе. Било је планирано да се њихов син, Имре, који је припреман за наследника, али је страдао у једном лову на вепрове, ожени византијском принцезом, као што је и Иштванова сестра била удата за будућег венецијанског дужда Орсеола. И по томе се види прилагођавање Европи, државничка политика и њене намере.

Па и поред свих припрема, после Гезине смрти дошло је до побуне против новог кнеза и централне власти: Гезин млађи брат, Копањ, полагао је право, према мађарском обичајном праву, на кнежевску власт. Млади Иштван је оружјем извојевао победу, а побуњеног стрица је рашчерецио и делове његовог тела је, као опомену, закуцао на капије четири градске тврђаве.

Народи у Европи и примање хришћанства су изазовна тема. Кад се редом погледају народи који су прихватили хришћанство и како су се потом понашали, одиста се дође до закључка који је изнео Карл Јунг: варвари су исувише лако примили хришћанство, савршену религију, засновану на љубави, а нису је могли ни разумети, нити следити; зато је остало двојство у свим тим народима: једно је прокламовано хришћанство, новозаветни Христос, а друго је пракса која је очигледно у несагласности, што се види на сваком кораку. Ни Мађари нису изузетак.

Учврстивши свој положај, Иштван је затражио и добио од папе круну и крунисао се за краља Угарске (1000. године). За време своје дуге и успешне владавине он је организовао хришћанску државу. Организована је надбискупија, земља је подељена на десет бискупија. Одређена је десетина као порез за издржавање цркве. Подстицана је изградња цркви, манастирима су додељивани богати поседи.

Паралелно с организовањем католичке цркве извршена је и изградња државне организације која је била заснована на територијалном принципу жупанија с тврђавама као центрима (*vár/ megye*=жупанија). Држава је издељена на 50 жупанија са жупанијским утврђењима као седиштима жупана. Око ових утврђења и зачетака центара административне власти настајаће касније градови.

Око 1000. године у Мађарској краља Иштвана живи око милион душа.

Преко тако добро организоване државе водили су путеви

Учврстивши свој положај, Иштван је затражио и добио од папе круну и крунисао се за краља Угарске.

на хаџилук у Свету земљу, јер су морске путеве угрожавали гусари. А на тај начин је опет подстицана размена, пре свега трговина, али и културна размена. Краљ Иштван је ковао и свој сребрни новац.

Владавина краља Иштвана била је дуга (1000–1038) и релативно мирна. Он је првовенчани краљ Мађарске (отуда му и име – Иштван, Стефанос, Стеван), једна од највећих фигура мађарске историје, који је засновао краљевину јединог народа који је у Европу дошао из Азије. По примеру других хришћанских земаља, и он је касније проглашен за свеца (1083).

Краљ Иштван је у спису *De institutione morum...* – који је писан као саветник сину, будућем владару – наложио свом наследнику, поред осталог, да се брине о народима који се налазе у држави или се досељавају у њу: „јер је једнојезична и једнообичајна држава слаба и крхка. Због тога ти наређујем, сине, да придошлице благонаклоно потпомажеш и цениш, како би они радије боравили код тебе него да другде буду настањени”. Већ и тада, а и касније, у Мађарској постоје скупине других народа које повремено уживају и одређену аутономију (као Саси, на пример).

Промене на престолу, после смрти успешног владара и његове дуге владавине, готово су увек бурне и неизвесне, доводе у питање претходни труд и државничку мудрост. Ни краљ Иштван није обезбедио правог наследника (његов син Имре је страдао у лову), па је одредио за наследника свога зета, Петра Орсеола, сина венецијанског дужда. Од тада настаје период борби за престо када ће се за само четрдесет година изређати осам краљева. Сви претенденти на престо ће позивати у помоћ суседне владаре и њихову војску, док су се неки ослањали и на унутрашње побуне пагана, што ће се увек одражавати на зависност земље и њено сиромашење.

Трон се стабилизовао тек доласком на престо Ласла I (1077–1095) и његовог наследника краља Калмана (1095–1116). Ова два владара су значајно проширили државу и на територије Хрватске, настаће династичка унија с Хрватском која ће потрајати све до краја Првог светског рата (1102–1918). Владари ће се и даље ослањати на католичку цркву, али ће управо у ово доба бити проглашени и први домаћи свеци (краљ Иштван, краљевић Имре и бискуп Гелерт).

За време владавине Беле III (1173–1196) поново долази до јачања краљевске власти и саме државе, после времена слабљења и нестабилности. Бела III се васпитавао у Византији, одмах после доласка на престо увео је новине по угледу на Византију, нарочито правну сигурност, ковао је добар новац. Уместо усменог вођења администрације увео је писмено: краљевска канцеларија је постала институција која је систематично обављала државне послове, уз вођење писмених докумената. Обавеза канцеларије је била и да се забележи свака одлука о којој је расправљано у присуству краља.

У доба Беле III број житеља Мађарске се процењује на око милион и двесто хиљада.

У ово доба падају и покушаји осамостаљивања српских жупана од Византије, а значајну улогу, као притивтежа Византији и могућност ослањања српских жупана, у тим подухватима имају мађарски краљеви. Према обичајима онога доба, родбинске везе су имале одређену улогу: краљ Иштван II (1116–1131) оженио је (1130) свог наследника Белу II Слепог (1131–1141) Јеленом, ћерком великог жупана Уроша I, па су енергична краљица Јелена и њен брат и васпитач малолетног сина, Белош, касније и палатин на мађарском двору, били од помоћи њиховом брату, великом жупану Урошу II у његовој борби за осамостаљење. Те борбе су вођене с променљивом срећом чак и у доба Стефана Немање, али су окончане крунисањем за краља Стефана Првовенчаног (1217).

Наследник Беле III, Ендре II (1205–1235) дошао је у сукоб с великашима, морао је да попусти и да пристане на ограничавање своје власти (*Златна була*, 1222), али до значајнијих промена ипак није дошло. Држава није била довољно снажна, што се ускоро видело када се 1241. године над Угарску наднела велика опасност: татарска најезда. Тада је већ владао краљ Бела IV (1235–1270). Татари проваљују преко Карпата, затим ће харати уздуж и попреко све до Јадранског мора. Одолеће само понеки тврђи град, држава ће остати опустошена. Тада ће се показати велике способности Беле IV који ће морати да обнавља земљу, и да утврђује њене градове.

После Беле IV настаће ипак феудална анархија, један од владара ће чак покушати да ојача свој положај насељавањем Кумана, али тиме губи подршку католичког свештенства. Ускоро ће умрети и последњи краљ из династије Арпадовића

Турци се налазе на границама Угарске, већ су ту прве битке и први пораз.

и тако ће се у борбама за престо окончати тристогодишња владавина једне династије (1000–1301).

Угарска је пространа држава, заузима цео Карпатски басен и преко прикључене Хрватске излази на Јадранско море. Ослонивши се на католичку цркву, мађарски краљеви су, с променљивом срећом, користили околности што су се налазили на ивици католичке Европе, између Немачко–Римског Царства и Византије. Само што ће се у следећим столећима променити тај положај и уместо Византије ће се наћи Србија, а нешто касније и једна друга царевина – Турска.

2.

Династија Арпадовића била је повезана, женидбено-удадбеним везама, с многим европским династијама, па су се у временима промена на престолу јављали многи претенденти. На упражњени мађарски престо овај пут је дошао најспретнији претендент, пореклом из куће напуљских Анжујаца, Карло Роберт (1308–1342), наследио га је син Лајош I (1342–1382), једини коме су савременици уз име додали „Велики”. Држава се стабилизовала, изведене су реформе, проширена је територија многим освајањима и борбама за престо других држава. Ипак се претерује када се каже да су тадашњу Мађарску „запљускивала три мора”.

С југа се јавља велика и нова опасност – Турци. После Косовске битке (1389) и вазалског статуса Србије, Турци се налазе на границама Угарске, већ су ту прве битке и први порази. Краљ Жигмонд I (1387–1437) дарује (1411) Стефану Лазаревићу значајне поседе у Мађарској који ће временом постати чак села са српским живљем. Нешто касније (1426) њих двојица потписују уговор по којем ће, после деспотове смрти, поседе наследити његов зет Ђурађ Бранковић, а Београд и Мачва ће бити враћени Мађарима, као и утврђени Голубац, али ће се тада већ умешати Турци. Одредбе уговора неће бити испуњене.

Великаш с јужних страна државе Јанош Хуњади (Сибинјанин Јанко из српских народних песама), највећи поседник, истаћи ће се и бити познат широм Европе по својим војевањима и успешним походима, сукобима с Турцима.

Имао је своју плаћеничку војску, састављену од разних народа; после успеха на Балкану, и папа му је обећавао помоћ. У једном таквом походу, у великом сукобу с Турцима код Варне (на обалама Црног мора) погинуо је и тадашњи мађарски краљ, Владислав I (Уласло I), 1444. године. То је једини период интересности у Мађарској, Јанош Хуњади је изабран за намесника (1446–1452). Један од великих подвига Јаноша Хуњадија јесте и одбрана Београда, 1456. године, када је султан Мухамед II био покренуо према западу силну освајачку армаду, али је код Београда тада био заустављен. И сам Хуњади је страдао, покосила га је куга. Важније је да је за извесно време отклоњена турска опасност с граница Мађарске.

Хуњадијев син, петнаестогодишњи Маћаш (Матија), изабран је за краља, и то је први пут да је на престо Мађарске дошао неко ко није краљевске крви. Краљ Матија је дуго владао (Mátyás király, 1458–1490), па иако то није био миран период, показале су се све способности једног великог владара. Мађарска је у овом периоду доживела пун процват ренесансе. Двор у Будиму је постао веома значајно стециште и прибежиште културних људи и стваралаца ондашње Европе.

После краља Матије, који није имао законитог наследника, на престо Мађарске долазе Јагелонци; то је опет доба слабљења краљевске власти и јачања великаша. А то опет изазива отпоре сељаштва, долази до сељачке буне (1514) под вођством Ђерђа Доже. Побуна је криво угушена. Уследиће и потпун крах краљевине. Султан Сулејман II ће покренути велики освајачки поход ка Европи, јужна граница Мађарске није могла да буде одбрањена, пашће и најважније утврђење, Београд, и пут према северу је отворен. До сукоба мађарске и турске војске доћи ће на Мохачком пољу, 1526. године. У бици ће погинути и сам краљ Лајош II, као и многи великаши. Чак и да је ова битка била добијена, не би било изгледа за промену историје. Мађарска је делом освојена, а једним делом је живела као самостална, али издељена, слаба држава.

Уследиће период од стотину и педесет година када је

Цркве су грађене и у византијском и у латинском стилу, било их је од земље и од дрвета, касније од камена, а грађене су и тробродне базилике (саборне) цркве.

мађарска територија подељена на три државе од којих средњи део припада турском вилајету.

IV Заснивање нове културе

Мађари су донели са собом своју номадску културу која је дошла у сукоб с другачијом, европском, хришћанском културом. Прелом је морао бити веома одсечан, иако се стара култура одржавала још дуго, посебно у нижим слојевима, па су истраживачи њене остатке бележили и у наше доба.

Хришћанство је ударило снажан печат целокупној новој култури као и животу у новим околностима. Иако су Мађари располагали извесним писмом („рабош”), оно није било такво да су се њиме могли бележити текстови, већ је служило само за сигналирање. Тек у додиру с европским културама јавља се потреба да се забележи и одређен текст. Дуго ће се у Мађарској писати латинским писмом и језиком, који је био свети црквени језик, а и текстови су имали само употребну, црквену вредност. Дуго времена ће проћи док и мађарски језик не стекне право да буде записан као реч, а још дуже кад буду записани и први текстови на том језику, а поготово први књижевни текстови.

Према наређењу краља Иштвана на сваких десет села требало је подићи богомољу, цела земља је требало да буде прекривена звуком звона, ни једно парче да не остане неосвећено, а присуство богослужењу је била строга обавеза за све житеље. Свештеници и књиге су били брига цркве, а о опреми се бринуо сам краљ. Тим одредбама се ускоро прикључују и појединци, великаши који граде цркве и снабдевају их потребном опремом. Будући да се једно време ширило и источно и западно хришћанство, цркве су грађене и у византијском и у латинском стилу, било их је од земље и од дрвета, касније од камена, а грађене су и тробродне базилике (саборне) цркве.

За опремање цркви неопходни су били разни занати и мајстори, они су радили у околини краља и његовог двора, будући да је управо краљ био највећи дародавац, али су се занатлије окупљале и око надбискупије и у средиштима бискупија. Са сигурношћу се може претпоставити да су радиле и занатлије за шивење, вез и украшавање одежди и

црквених застора, само се трошни материјал није очувао, као што се нису очувале ни зграде првих богомоља, чак и кад су биле значајне и од чвршћег материјала.

Даровнице и повеље, у којима је одређиван посед манастира, писане су на латинском језику. Па иако сваки поклон није морао имати и писани документ, сачуване су у одломцима четири повеље из времена краља Иштвана.

У то доба су писмени људи целе западне Европе саобраћали међусобно на латинском језику. На тај начин је јединствена ситуација била све до краја средњег века. Дакле, ако се говори о првим вековима средњег века у Мађарској, не говоримо о мађарској књижевности и текстовима, него о латинским текстовима насталим у Мађарској. А то су, поред докумената, легенде и хронике.

Чак и најстарији текстови нису сачувани него се за њих зна по доцнијим прерадама и коришћењима. Тако је негде око 1052. године настала хроника о освајањима и лутањима Мађара, о Алмошу, оцу Арпадовом, тзв. древна геста. Али текст није сачуван, него су само елементи делимично очувани у каснијим хроникама које су преузимале материјал, преузимале и преобликовале.

Око 1145. године је непознати аутор написао најстарију легенду о светом Гелерту. Гелерта је позвао у Мађарску, или га је задржао кад је био на путовању за Свету земљу, краљ Иштван, и он му је био васпитач сина Имреа, несужењог наследника, али и важан ослонац у организовању цркве. Касније је страдао од побуњених пагана а још касније, истовремено кад и краљ Иштван, проглашен је за свеца. У овој легенди се налази оно чувено место када Гелерт, приликом доласка у Мађарску, чује жену која окрећући жрвањ, пева неку мађарску народну песму, коју он назива „мађарском симфонијом”.

У једном кодексу је остао забележен текст *Посмртног слова* и *Молитве*, слободна интерпретација латинског текста и превод молитве. Година би могла бити 1192–95, а текст је служио вероватно у практичне сврхе свештенику који је често био у додиру с простим народом.

Око 1200. године најзначајнија је делатност загонетног и неразрешеног Анонима (Anonymus). Претпоставља се да је био писар на двору Беле III. Њему је приписана верзија *Повести о Троји*, тзв. мађарски Роман о Троји. Рукопис није

Шимон Кезаи пише дело *Gesta Hungarorum* користећи раније краљевске хронике на двору, он уводи Атилу и његове Хуне као претке Мађара.

сачуван. Око 1200. године Аноним пише дело *Gesta Hungarorum*, историју освајања и насељавања Мађара. Наравно, то није историја у нашем смислу, већ према схватању онога времена, када се користе многе приче и легенде, па више личи на романсирање, него на историју.

Око 1283. године, Шимон Кезаи пише дело *Gesta Hungarorum* користећи раније краљевске хронике на двору, он уводи Атилу и његове Хуне као претке Мађара. Ову ће тезу касније оживети национална романтика 19. столећа.

Необјашњиво је и загонетно што се у једном делу 14. века јавља „црна рупа”: кад би се могла очекивати чак и богата књижевна делатност, значајних дела нема, или их је премало, чак нема ни њихових трагова, као у ранијем периоду. Можда је тек сада сустигао културу Мађарске онај исувише велики скок од номадске културе ка писаној европској култури.

Око 1300. године забележена је прва песма на мађарском језику – *Маријино ридање* („Старомађарски Богородичин плач”).

Године 1358. довршено је писање *Илустроване хронике*, ремек-дело средњовековног минијатурног сликарства. То је најбогатија и најлитерарнија хроника у којој су сачуване древне легенде. У њој је заокружена идеја витешког државног идеала: у средишту су мађарски витешки краљеви од хунског ратника Атиле, кнеза Арпада, светог краља Иштвана па све до Лајоша I.

Око 1430. године настао је први познати превод Библије на мађарски језик, најзначајнији књижевни споменик из доба краља Жигмонда, тзв. *Хуситска Библија*. Превод је дело сремских фрањеваца Тамаша Печија и Балинта Улакија. Пошто су били присталице хусита, морали су да се склањају заједно са својим присталицама: преписи њиховог превода сачувани су на подручју источних обронака Карпата. Требало је да прође више векова док није настао и у целини сачувани превод Библије на мађарски језик, и то тек у доба протестантских покрета, а језик тог превода такав је да је разумљив и данашњем читаоцу.

Јанус Панониус (1434–1472), песник латиниста, најкрупније је име Мађарске 15. столећа. Генијалан песник, једна од најснажнијих личности хуманистичког периода у Европи, стваралац који ће се остварити својим песничким делом.

Његови латински стихови су непрекидно превођени, и данас се изнова преводе, на мађарски језик, па је он и на тај начин постао живи део мађарске књижевности.

Доба краља Матије је културни врхунац Мађарске овога периода. Поред поезије једног Панонијуса, истина на латинском језику, веома је значајно настојање владара, који је и сам страстан читалац, да прибави библиотеку која би обухватала сва ондашња знања. Библиотека краља Матије се назива „Корвина”, њене књиге су украшавали и илустровали најпознатији сликари. Библиотека је располагала са преко хиљаду кодекса са више од три хиљаде дела и била је, после ватиканске, најбогатија у ондашњој Европи. Кад је умро краљ, у Фиренци је било довршено, према наруџбини, преко стотину нових кодекса за краљеву библиотеку.

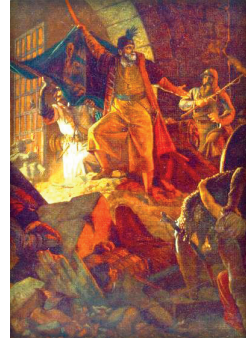
По узору на Италију, краљ Матија је био ожењен Италијанком Беатрисом, Мађарска је била земља у којој је радило мноштво италијанских градитеља; обнављани су и дозиђивани дворови, цркве, градови.

После историје коју је написао Јанос Туроци (око 1480, објављена 1488), у служби краља Матије налази се Антонио Бонфини (од 1486), чији је задатак да такође напише историју Угарске, што ће он и окончати 1496. године. Бонфинијево дело дуго ће користити мађарски историчари.

Ако се упореди с италијанском књижевношћу која се пише на италијанском језику (Данте, Петрарка, Бокачо, прва половина 16. столећа) онда се види кашњење мађарске књижевности иза највиших остварења Европе. Најбоља дела мађарске књижевности су још на латинском језику. Али и овакав развој биће пресечен турским освајањима: Београд ће пасти 1521, Будим 1541, трећина државе ће се наћи у рукама освајача, држава је похарана а преостали делови изложени новим пустошењима. Развој културе и књижевности је доведен у питање. Окончан је средњи век још једним прекидом развоја и крахом. Европа се није одазвала на упућене молбе и преклињања: Угарска је пропала, као и друге државе пре ње, али је остао мађарски народ и његов језик.

V Троделна држава

После Мохачке битке Турци су освојили и похарали и гла-

Неколико покушаја Турака да преко западног и северног дела Мађарске продру даље у Европу завршило се неуспешно. Један од тих продора водио је стари султан Сулејман II преко Сигета ка Бечу, али је привремено заустављен храбром одбраном Николе Шубића Зринског.

вни град Будим, али су се онда, по обичају, повукли пред наступајућом зимом. Требало је изабрати новог краља и великаши су се споразумели да то буде Јован Запоља (1526–1540) који је морао да рачуна с тим да се не може супротставити Турцима и да се с њима мора споразумевати. Али је једна струја била за Хабзбурговце, па је понудила трон брату цара Карла V, тако је и Фердинанд I (1526–1564) постао владар. Фердинанд је покушавао да стави под своју власт и оне делове Угарске којима је владао Запоља, али се овај одржавао уз помоћ Турака. Борбе између два краља су завршене споразумом који, истина, није био трајан, али је коначан резултат био да су Турци заузели и војно трајно запосели Будим (1541) остављајући у њему своју сталну војну посаду.

Негдања Угарска је била подељена на три дела: средњи део с Будимом био је у турским рукама; источно од Тисе формирана је Ердељска кнежевина, а на западу и северу се простирала краљевина на чијем престолу је био Фердинанд I, Хабзбурговац, истовремено и чешки краљ, с престоним градом Пожоњом (Пожун, Братислава). Ердељска Кнежевина је била у вазалском односу према Турцима, и како тај правац није био битан за даље освајачке намере Турака, она се нашла на периферији догађаја. Неколико покушаја Турака да преко западног и северног дела Мађарске продру даље у Европу завршило се неуспешно. Један од тих продора водио је стари султан Сулејман II преко Сигета ка Бечу, али је привремено заустављен храбром одбраном Николе Шубића Зринског (1566), када је, истина, пао Сигет, али су освајачи изгубили много времена, дочекали су јесен и морали да прекину поход. И султан је умро приликом опсаде.

У Ердељској Кнежевини и Будимском вилајету током 16. века дошло је до значајне промене: већи део становништва је прешао у протестантску религију, тријумфовала је реформација. Турке није интересовала припадност становништва појединим хришћанским религијама, а Ердељска Кнежевина је већ и раније трпела значајан утицај Немаца, следбеника М. Лутера, који су живели по градовима. Тако су становници били припадници различитих вероисповести: католици, лутерани, калвинисти и унитаристи. Само што ће то изазвати и реаговање краља у Угарској (северни и западни део) и јавиће се антиреформација.

Иако је Мађарска државно и територијално нејединствена, ипак ће становништво у три дела државе остати јединствено по култури, обичајима и, нарочито, језику.

Током 16. и 17. века доћи ће и до дужих ратова који ће опустошати земљу, али ће главно настојање бити борба између Краљевине и Кнежевине, која је могла постати и краљевина, између утицаја Немаца и Турака. У то доба се јавља изузетан државник, војсковођа и песник, Никола Зрински који ће припадати антибечкој струји, али ће страдати у лову и неће остварити своје замашне политичке и државничке планове. После неуспеле турске опсаде Беча (1683) и склапања савеза (с главним ослоњцем на Хабзбуршку Царевину, Венецију и Пољску, тзв. Света лига) за борбу против Турака, неће проћи много времена па ће бити ослобођен и Будим (1686), а после победе Евгенија Савојског над Турцима код Сенте (1697), склопљен је Карловачки мир (1699) када је ослобођена од Турака цела Угарска (сем дела Баната), па је, коначно, и Ердељ изгубио своју самосталност и припојен је Царевини. После многих ратова, пустошења, династичких борби, Угарска је опет јединствена држава.

У борбама између Кнежевине и Краљевине већ је било дошло до поделе на присталице централистичке (Хабзбуршке) власти, „лабанци”, и на незадовољне њихове противнике, „куруце”. Ове ознаке су доцније постале стални термини. Значења термина нису сасвим јасна, али је подела трајно остала, као и називи. „Куруци” долази од латинског „*cruciatius*”, према крсташима у одредима Ђерђа Доже; „лабанци” пак, вероватно, од немачког назива „*lanzer*” (копљаник), овде страни плаћеник. У поново уједињеној земљи у којој је владар тежио апсолутној власти, а сталежи нису могли да му се супротставе, чак су морали да се одрекну права на слободан избор владара, па је ограничена и слобода вероисповести протестаната, јавио се отворен отпор, букнуо је устанак под вођством Ференца II Ракоција (1703). Настају борбе између Ракоцијевих куруца и царских снага, лабанца. С променљивом ратном срећом, борбе су трајале све до 1711. године када је Ракоци отишао у емиграцију, заједно с онима који нису желели да прихвате споразум.

Још на почетку 16. века у Угарској је живело око четири милиона душа, али су ратови и пустошења разорили земљу, а потом и борбе куруца и лабанаца, пустошила је чак и куга

Настају борбе између Ракоцијевих куруца и царских снага, лабанца. С променљивом ратном срећом, борбе су трајале све до 1711. године када је Ракоци отишао у емиграцију, заједно с онима који нису желели да прихвате споразум.

(1709). У опустелу земљу су започеле сеобе. С истока Русини и Румуни, са севера Словаци, са запада Немци, а с југа Срби. У то доба ће доћи и до Велике сеобе Срба (1690), а и касније ће они прелазити тадашњу границу и биће укључени у војне јединице за одбрану јужне границе од Турака. Интензитет сеоба је био такав да је крајем 18. века Угарска имала око осам милиона душа, само што је сада тек нешто више од трећине становништва било мађарско, а много је било Немађара. Становништва по градовима, нарочито на западу и северу земље, већином било је немачко; док је племство већином било мађарско.

Градови нису још имали значајну улогу. Мало их је и било који су бројали преко двадесет хиљада душа (Добрецен, Будим, Пешта и Сегедин). Али се нарочито брзо развијају градови у средњој Угарској, они који се налазе у пољопривредним рејонима.

Смењују се владари: Марија Терезија, затим Јосиф II (1780–1790), просвећени апсолутиста, последњи покушај да се организује централистичка царевина, али су његове значајне и далекосежне реформе доживеле неуспех, иако су оставиле значајан траг у друштву, нарочито у култури. У Европи су настали нови ветрови с Француском буржоаском револуцијом, на прагу смо 19. столећа.

VI Време првих великих стваралаца

1.

Дуго је време потребно, не само у Угарској, да се од изграђене државе једног народа стигне до истински великих уметничких остварења. Пут од номадске до европске културе поготово је дуг, понекада личи на тешко порађање. Дужина пута се понајбоље види по неопходним ситним оствареним корацима; ни појединци, ни језик нису још спремни за дела од веће снаге и трајног значаја; све је само драгоцен почетак и припрема за велика дела, када ће се појединци исказати кроз језик који је оспособљен за европски тип књижевног изражавања који је лебдео као идеал пред свим ствараоцима.

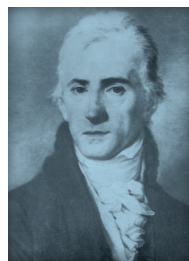
О старој култури Мађара пре доласка у Панонију, као

и оној из првог времена боравка у новој домовини, знамо само понешто посредно, значи веома оскудно. Књижевност средњег века, пак, као што смо видели, везана је за потребе цркве, исто као и писменост, зато су оне на латинском језику, и углавном везане за историју и прошлост. Књижевност ренесансе, као и уопште уметност тога доба, значи истински процват. Најизразитија личност јесте Јанус Панониус, који својим великим делом, писаним на латинском језику, припада хуманизму у доба Хуњадија. Још нема ствараоца који би био велики, истински песник али који би писао мађарским језиком. Такав песник је остварен тек у Балинту Балашију (1554–1594). По својим песмама он је и данас један од највећих песника мађарске књижевности. Његови узорци нису само у Италији – Петрарка – него је приметно и познавање домаће народне књижевности, нарочито љубавне. Антологије мађарске поезије с разлогом започињу преводима песама Јануса Панонијуса и љубавним песмама Балинта Балашија, витеза на бојном пољу и човека бескрајно занесеног лепотом жене, али и ствараоца који ће то и изразити у својим песмама (*Циклус о Јулији*, 1589).

Као што је 16. век изнедрио великог ствараоца Балашија, истинског представника мађарске ренесансе, 17. столеће, књижевна епоха барока ће се најпотпуније остварити у изузетном човеку и песнику какав је био Никола Зрински (Zrínyi Miklós, 1620–1664). Хрватски бан, борац против Турака, државник широких погледа, био је и изузетан лирски песник, али је свакако најважније његово остварење *Осада Сигета*. Предмет епа у петнаест певања јесте херојска борба песничког прадеде против Турака, тема која је потпуно одговарала песнику. Значајна је и проза Николе Зринског, али је највећи прозни писац епохе барока Келемен Микеш (1690–1761). Микеш је отишао у емиграцију с кнезом Ференцем II Ракоцијем, а његово дело *Писма из Турске*, писана непостојећој тетки, настало је као потреба да се неке саопште мисли и опише емигрантски живот.

Следеће књижевно раздобље, епоха просветитељства и класицизма изнедрила је неколико веома значајних имена. Импресивна је личност Ђерђа Бешењеија (Bessenyei György, 1746–1881), он је привржен просветитељском рационализму, трезвен аналитичар стања у друштву и писац. Истакнути

Једна од личности на коју треба скренути пажњу у овом раздобљу свакако је човек без великог књижевног дела, али незаобилазан – Ференц Казинци.

писац сентименталистичког правца био је Јожеф Карман (1769–1795), па иако је кратко живео, оставио је значајан траг покретањем часописа *Уранија* (1794), намењен женској читалачкој публици, где је и објавио своје најзначајније дело, роман у писмима *Фаникина оставиштина*. (Роман је доцније превео на српски Михаило Витковић под насловом *Спомен Милице*, 1816) Али је највеће име раздобља просветитељства Михаљ Чоконаи Витез (1773–1805), лиричар који се може упоређивати једино с Балашијем. Комплетан песник модерног типа: и учен и природан. Његова поезија се може сврстати у рококо. Најпознатије су му песме „поетског романа” *Лиља, осетљиве песме у три књиге*: савршена композиција, изванредна форма. Он је могао да остварује све форме, и све ритмове. Код њега је дошло до израза ослањање на народну лирику, али је он те подстицаје високо уметнички уздигао, и по томе је претходник Шандора Петефија.

Једна од личности на коју треба скренути пажњу у овом раздобљу свакако је човек без великог књижевног дела, али незаобилазан – Ференц Казинци (1759–1838). Најпре ватрени јозефиниста, потом се прикључио јакобинском покрету (1794–95) опата Мартиновића; после погубљења Мартиновића и другова, његова смртна пресуда замењена је доживотном робијом, и на слободи је тек после готово седмогодишњег тамновања. Он је покретач и душа програма књижевних и језичких реформи. Битно је да се језик, по узору на друге, подвргне естетским захтевима. Његове идеје о обнови језика, борба против запарљености и преопширности, постепено су се остваривале у мађарској култури; његове идеје о обнови језика биле су много шире од простог језичког чистунства и угрожености језика. Иако није могао да живи у Будиму, његова кућа у Сепхалому постала је културно средиште Угарске, а његова преписка је замењивала делатност једне Академије. Узор по много чему био му је Гете; уз посредовање свог пријатеља Михаила Витковића, ступио је у контакт с Лукијаном Мушицким, а превео је и нашу народну песму, према Гетеовом преводу, *Хасанагиницу*.

2.

Када се говори о Мађарима, поготово о њиховој култури и уметности, Мађарску не треба схватати у данашњим државним границама, него много шире, као „велику”, „историјску” Мађарску (тј. Угарску), јер су Мађари живели и живе и изван ових граница, а дух се не може ограничавати било каквим, па ни државним границама. Као што се не може забранити песмама и приповеткама да настају на једном језику и изван државе тога језика.

Мађари су били дошли у Панонску низију и запосели готово цео Карпатски басен који ограничавају природни рубови огранака источних Алпа са запада, Карпата са севера и истока и Динарских планина с југа. Низијом протиче Дунав пресецајући најпре Мале Карпате, па кроз северо-западну равницу која се назива Мали Алфелд (Kisalföld), и то од запада ка истоку, затим се код Вишеграда окреће према југу све до Фрушке горе. Све реке Панонске низије припадају сливу Дунава. И друга река по величини и важности, Тиса, такође је притока Дунава, која дуго тече готово паралелно с њиме. Тиса истовремено пресеца низију источно од Дунава, која се назива (Велики) Алфелд (Alföld). Источно од тог Алфелда започињу огранци Карпата и у њиховом луку се налази Ердељ (Erdély, Трансилванија, данас припада Румунији).

Уобичајени називи у Мађарској настали су из практичних разлога и са стајалишта на линији Секешфехервар–Будим–Естергом, места у којима је била престоница. Отуда Прекотисје (Tiszántúl) означава подручје источно од Тисе; Прекодунавље (Dunántúl) подручје западно од Дунава; а подручје између две велике реке, између Дунава и Тисе – Међуречје (Duna-Tisza-köz). Прекодунавље није низија, већ се уздижу благе падине које према западу прелазе у брда, Прекодунавско средње горје (Dunántúli-középhegység); на југу поред Печуја (Pécs) уздиже се највеће брдо овог предела – Мечек (Mecsek, 682 м), а на северном делу је брдо Бакоњ (Bakony, 704 м); на средини се налази највеће језеро – Балатон (Блатно језеро).

Алфелд са севера затвара Северно средње горје (Észak-középhegység), с планинама Матра (Mátra) и Бик (Bükk).

На Матри се налази и највиши врх Мађарске, Кекеш (Kékestető, 1.015 м).

Као што постоје ознаке предела уздужном линијом исток – запад, са истог стајалишта су у употреби попречни називи

Мађари су били дошли у Панонску низију и запосели готово цео Карпатски басен који ограничавају природни рубови огранака источних Алпа са запада, Карпата са севера и истока и Динарских планина с југа.

Горња земља (Felvidék) и Доња земља (Délvidék); називи су првобитно означавали крајеве на северу и на југу (од Будима), али су доцније изгубили такво значење, па су обележавали само одређено поднебље. Данас Фелвидек углавном припада Словачкој, а Делвидек је Војводина (Југославија).

Поред главног града Будимпеште, највећи градови су Дебрецен (на истоку Алфелда, у Прекотисју), Сегедин (Szeged, на југу Алфелда, у Међуречју) и Печуј (Pécs, у Прекодунављу, на југу), увек на подједнаком растојању и међусобно и од Будимпеште (око 200 км). Исто као што се и главни градови суседних земаља – Беч, Загреб и Београд – налазе на подједнакој удаљености од 400 км.

Географски гледано подручје Панонске низије изгледа уједначено: равница, низија, благи пристранци, обронци и брда која само изузетно досежу висину од преко 1.000 метара; велики водотоци Дунава и Тисе пробијају се и силазе у равницу и примају у себе све остале притоке. Али ово поднебље није тако једнолично, као што изгледа, као што ни сама равница није једнолична нити досадна, како би то помислили планинци.

Бела Хамваш је нашао да се на овом маленом подручју налази чак пет различитих поднебља („пет генија”), а цела Европа, по њему, има укупно осам. Он разликује ова подручја: 1. Југозападно, 2. Западно, 3. Северно, 4. Алфелд, 5. Ердељ.

1. Југозападно подручје: Југозападни угао иза Балатона где је небо плаво и ваздух прозрачан, као да продире светло и топло поднебље Јадрана. Људи овде знају да је живот узвишен тек ако је везан за уметност, ако се живи у распеваном космосу.
2. Западно подручје: Налази се као уска трака уз западну границу Мађарске према Аустрији. Права ознака предела је хуманизована природа, може се препознати по култивисаности. Утицаји стижу из Париза, али уз посредство Немаца; паркови су однеговани као Шенбрун, али је Шенбрун имитација Версаја. Овде је на првом месту цивилизација, а све остало долази тек потом.
3. Северно поднебље: Јужне падине северних брда, шумовито подручје, меланхоличне магле. Културна

провинција, без самосталне културе и цивилизације. Овде природа управља животом, она је јача од сваке цивилизације. Природа је на првом месту.

4. Алфелд: Мађари нису свет пустара, они су такви само за странце који не умеју да их виде. Ова равница личи на Руску степену, само је Русија континентални океан, а ово је само један његов залив. Овде небо притиска земљу, а земља небо, а тај двоструки притисак треба издржати; живећи на широким просторима овде је човек двоструко затворен; слободан је и непрекидно жуди за слободом. Куће нису од цигаља, нису од камена, нису од дрвета, него од черпића и трске. За приносе њиве и стада важна је срећа. Равничар је био и остао номад.
5. Ердељ: Друга подручја могу дубље да зраче, Ердељ је као зидом одвојен и затворен. Непокретност. Човек овога поднебља је компликован, истовремено има више мишљења и у њима се добро осећа. Утицај истока је опиљив. Али се трпеза по рафинованости разликује од свих осталих.

Али Хамваш налази да су сасвим ретки чисти типови поднебља у људима: свуда влада укрштај који се усложњава постојањем других народа. Резултат је мултикултуралност, вишејезичност као природна појава у заједничком животу.

Хамваш поједина подручја тумачи односом према природи и култивисаности, значајем куће у породичном животу, храном и пићем које даје поднебље, као и деловањем цивилизације и културе. Ево једног одломка где је средство разликовања однос према вину:

„Може ли се живети без вина? Може, али све то онда ни упола толико не вреди. Ракијашки народи никада не досежу овај степен уживања. Вино не спада у средство за одржавање опстанка и у њему је величанствено то што је сувишно, а важније је него сама ствар. Може ли се живети добро без савести и без чисте душе, без мирне честитости и без тихе чежње? Може, али онда све то не вреди ништа. Не преостаје ништа друго до ли бесомучне покладе опустошених страсти од сулуде стрке. Прихваћена је борба за опстанак као једини прописани начин живота, и озбиљност може да има само оно што овомо спада, што је Ја и интерес, предност и корист.

На највећем и централном делу овога простора, у срцу саме равнице, Мађари се готово и нису морали прилагођавати, толико је поднебље било слично оном ранијем с друге стране Карпата.

Вино је изван борбе за опстанак, као религија и уметност и лепота.” (*Öt géniusz*, 1988, стр. 46)

VII Станиште, кућа, насеље

1.

Номади, сточари и ратници, који су дошли у Панонску низију из подручја црноморских степа, могли су да наставе готово исти начин живота. Један део племена је живео на сталном станишту, а други је кретао, обезбеђен неопходном заштитом, са стоком према богаћим пасиштима. Радијус кретања био је сужен, па су и пасишта за стоку бивала све одређенија и ограниченија. Али су зато, бар у прво време, радијуси кретања ратника били изванредно дуги и успешни.

Иако су Мађари населили пространу Панонску низију, она није била сасвим јединствена, ни што се тиче географије, тла, а ни по претходној култивисаности народа који су остављали трагове своје културе и живота. Ердељ (Трансилванија) се разликовао од низије Алфелда, као што се од њих разликовао део западно од Дунава (Римљани и њихов лимес) и северни део с обронцима Карпата. На свим тим разноликим просторима било је и претходно становништва које се бавило и сточарством и пољопривредом (чак и виноградарством), било је и утврђења са зачецима градова. Елементи начина живота тих претходника, чак и кад су се веома разликовали од начина живота Мађара, нису се сасвим губили, прихватани су и придруживали су се донетом начину живота који се обично није ни много ни суштински разликовао од живота затечених народа. У новом поднебљу цвета номадска култура, али су видни и утицаји медитеранске цивилизације.

На највећем и централном делу овога простора, у срцу саме равнице, Мађари се готово и нису морали прилагођавати, толико је поднебље било слично оном ранијем с друге стране Карпата. Као и тамо, и овде су живели под шаторима, у некој врсти војних логора као сталним стаништима. Али како су станишта постајала све више трајна и стална, попримала су нове особености. Грађени су и већи шатори, потом и земунице или зграде добрим делом укопане у тло. А око

таквог станишта земља је коришћена за обраду, ницали су засади, екстензивна обрада њива (житарице); брига за зимску исхрану стоке, припрема траве с најближих ливада за сено.

У равници није било ни довољно дрвета ни камена за било какву озбиљнију градњу, све је требало изградити од земље, сламе (траве) и трске. Тако је у овом подручју никла специфична кућа која се одржала до наших дана: изграђена од расположивог материјала а функционална за човеков живот у овом поднебљу.

Удруженим снагама најближих сродника оваква кућа се гради од набоја, за неколико дана, а за то је потребна само добра иловача, плева (трава) и вода. Најпре су то само четири зида дебљине око пола метра, начињена набијањем земље помешане с плевом. Ако је кућа за већу породицу, онда је она у облику правоугаоника који је издељен на две квадратне просторије између којих је једна мања правоугаона из које се, лево и десно, улази у друге две. Преко зидова су постављене греде на које се набацује трава или слама (кровињара). Касније су се на овакве зидове, ако је било дрвене грађе, постављале греде и рогови, формирао се таван, и кров се прекривао трском које је било у изобиљу по водоплавним токовима река и по баруштинама.

Правоугаона просторија је била место за огњиште, дим је слободно излазио преко крова, а касније је изнад целе те просторије био засвођен оцак. Нешто доцније је дошло до усавршавања, па огњиште више није било отворено, већ је лево и десно било уграђено у банак, такође од земље, с отвором за ложење и за смештање већих грнчаних посуда, касније котлова, лонаца и шерпи. Нека врста претходника доцнијих шпорета. Изнад таквих ложишта налазила су се места за неопходно посуђе од керамике и дрвета, у оцаку високо пречаге на којима се сушило месо.

Из исте ове просторије се кроз велике отворе ложило у земљане пећи које су се налазиле у свакој квадратној просторији, које можемо звати собама. Пећи су служиле као ефикасан начин за зимско загревање просторије, јер су се ложиле сламом, грањем, кукурузовином и свим другим приручним материјалом којег увек има у изобиљу у сеоском домаћинству. А у тим истим пећима је печен и хлеб, обично једном недељно.

Оваква кућа у равници није само карактеристична за село, где је и настала, него се пренела и у насеља, па и у равничарске градове.

Породица је најчешће живела у једној соби, спавало се на сламарицама по земљаном поду, тек доцније ће доћи кревети, сто и столице. Исто као што ће, касније, друга просторија (соба) постати гостинска, стајаћа, намештена нешто боље и свечаније.

Оваква сеоска кућа остаће у основи и до наших дана, показала је своју функционалност и према средини и тлу, као што задовољава и основне потребе човека. Лети је довољно сеновита, дебели зидови и кров од сламе или трске одлично изолују, а зими се добро загрева. Само су се мењали и усавршавали материјали. Најпре је набијање зидова замењено черпићима, непеченом циглом, потом циглом („опека“); кров је остао исти само што је трску, изванредно добру и природну топлотну изолацију, заменио цреп. Пећи по собама су у градовима потом замениле гвоздене, доцније каљеве пећи, у кухиње су се уселили метални шпорети, па су огрев постали дрво и угаљ.

Оваква кућа у равници није само карактеристична за село, где је и настала, него се пренела и у насеља, па и у равничарске градове. И остаће као основа с одређеним варијацијама све до подизања спратних грађевина.

На просторима равнице треба разликовати салаше, села и градове. Салаш је усамљена кућа окружена њивама, где обично не постоје куће једна уз другу. Такав салаш је обично окружен другим, помоћним зградама и представља аутономну целину, неопходну за живот. Све је усмерено ка обављању пољопривредних послова, од пролећа до јесени. На салашу живе они чланови породице који су способни за рад. Млади брачни пар с малом децом. Али у близини салаша нема ни цркве ни школе. У цркву се одлази повремено, само о великим празницима, она се налази у неком већем насељу. Кад деца пристижу за школу, морају да живе у насељу, већем селу или граду. Тада се породица враћа у насеље, а салаш и послове преузима други млади брачни пар, или деда и баба којима онда треба прискакати у помоћ кад дођу на ред тежи пољски радови. Тако се током живота непрекидно смењују чланови породице, ако су власници земље и ако поседују и салаш и кућу у насељу (граду).

Куће у насељима (градовима) веома су сличне салашима. Само су ушорене, можда нешто пространије, са колским ула-

зом, предњим двориштем за живот људи и задњим за стоку, живину, свиње и све што је неопходно за живот сељака који је сада у већем насељу. Чим је насеље веће, јавља се потреба за диференцијацијом занимања (разни занати), постоје трговине, потребна је црква и школа, свештеник и учитељ. На тој основи већа насеља на повољнијим местима постају градови, привлаче нове становнике и салашаре из околних предела. Тако су се развили многи градови у пољопривредним рејонима ове низије, нарочито ако су се нашли на погодним и важним путним правцима. Чим је град већи, чим је богатији, он тежи да постане слободан краљевски град, с одређеним привилегијама, што онда значи да му је потребна средња школа, библиотека, па и позориште; осветљене улице, касније железничка пруга, бродска веза са светом; трговина, извоз жита, свиња, говеда... укључивање у свет: локалне новине, штампарија, издавање књига...

Управо је било речи о једном смеру живота и потреби људи да живе и заједничким, јавним животом, могућим једино у већим насељима где долазе до изражаја многе нове потребе оних који се успешно баве својим пословима. Могућ је и не треба заборављати и други смер. И пре доласка Мађара у Панонију било је утврђења и градова, развалине и архелошки налази сведоче о томе. Већ је краљ Иштван (1.000 године) поделио државу на 50 жупанија и 10 бискупија, а одабрана места су одмах постала и значајна средишта, нека су и пре тог избора била тврђаве, градови, значајне раскрснице. Ако се само наведу бискупије (Булафехервар, Варад, Чанад, Калоча, Егер, Естергом, Вац, Веспрем, Ђер и Печуј; само прве две данас нису у Мађарској већ у Ердељу, односно у Румунији: Алба Јулиа, Орадеа) види се како су се формирали центри с градским и административним средиштима. Ако се још придода престоница која се селила из Секешфехервара у Естергом и Будим, касније су се Будим и Пешта разрасли и спојили у један град, а у повољним условима су се развили још и значајни градови Коложвар (данас: Клуж у Румунији), Каша (Кошице) и Пожоњ (Братислава, данас оба у Словачкој), Шопрон, Сегедин, Дебрецен, ето основне мреже градова у Мађарској, градова који нису увек настајали на онај горе описан начин у пољопривредним рејонима као пратилац убрзаног развоја, нарочито у последња два века. Ако се томе

Чим је град већи, чим је богатији, он тежи да постане слободан краљевски град, с одређеним привилегијама, што онда значи да му је потребна средња школа, библиотека, па и позориште...

додају значајни водени путеви (Дунав и Тиса), нарочито важни пре изградње железнице, па веома значајна рудна богатства (рудници племенитих и других метала, затим соли), шуме, ето основних показатеља негда простране и богате државе.

Татарска пустошења у 13. веку разорила су многа добра, остали су само утврђени камени градови, па је уложено много труда да се свуда подижу јака уврћења и камени градови који се могу бранити, а око њих се онда развијало подграђе, грађанско насеље које је опслуживало и опскрбљивало сам град. Ни касније нису нестајали такви градови, него су евентуално само прелазили у руке освајача (Турака), дочекивали поновна ослобађања и нови развитак.

2.

Више пута смо наводили број становника у Мађарској, али је он увек био само претпостављен, могућ, веома несигуран. Сви бројеви овакве природе били су засновани на проценама од ока, чак и онда ако су проценитељи били сведоци и савременици. Но и тада је значајан податак колико је становника отприлике, приближно могло бити. Немамо ни поузданих етничких података, мада се знају сеобе и пресељења, као и приближне процене становништва по националној и религијској припадности. Ни попис становништа, начињен 1785–87. године по наређењу Јосифа II није садржавао рубрику о језику и националности становника. Нешто се ипак може, посредно, сазнати на основу пописа који је обављен 1772–73. године по наређењу Марије Терезије, када је извршен попис насеља и какве су вере и којим језиком говоре њихови становници. Но подаци говоре само колико је општина једнојезично, двојезично и тројезично (на пример да једнојезичних општина мађарских има 3.507, а српских 99).

Много су значајнији, а и поузданији подаци из године 1840:

Становништво по националности

	Мађарска	(%)	Ердељ	(%)	Хрватска	(%)	Укупно	(%)
Мађари	4,338.308	43,6	474.451	28,0	5.151	0,3	4,812.759	37,3
Немци	1,046.392	10,5	222.159	13,1	13.226	0,8	1,273.677	9,9
Словаци	1,684.598	16,9	–	–	3.558	0,2	1,687.256	13,1
Румуни	1,215.269	12,2	990.998	58,5	–	–	2,202.542	17,1
Русини	442.903	4,4	–	–	–	–	442.903	4,4
Хрвати	148.589	1,4	–	–	777.880	48,4	886.079	6,8
Срби	562.119	4,6	–	–	504.169	31,4	828.365	6,4
Шокци	298.817	3,0	–	–	298.747	18,5	429.868	3,3
Словенци	40.864	0,4	–	–	–	–	40.864	0,3
Јевреји	240.410	2,4	2.403	0,1	2.101	0,1	244.935	1,8
Остали	25.960	0,2	4.198	0,2	1.967	0,1	32.058	0,2
Укупно	9,944.229		1,694.209		1,605.730		12,880.406	

(Мађарска и Хрватска заједно с Војном границом)

Национални састав становништва, попис из 1850. године

	Мађар-ска	(%)	Војв. Србија и Тамишки Банат	(%)	Ердељ	(%)	Хрват-ска	(%)	Војна граница	(%)	Укупно	(%)
Мађари	4.000	50,9	221	15,6	583	28,2	5	0,7	5	0,5	4.818	36,5
Немци	756	9,6	335	24,5	219	10,6	7	0,9	37	4,0	1.356	10,3
Словаци	1.704	21,7	25	1,8	–	–	1	0,1	8	0,9	1.739	13,2
Румуни	526	6,7	397	27,9	1.202	58,0	–	–	1.137	11,9	2.239	17,0
Русини	440	5,6	6	0,5	–	–	–	–	–	–	447	3,4
Хрвати	71	0,9	2	0,2	–	–	625	72,0	480	50,1	1.180	9,0
Срби	62	0,8	334	26,9	–	–	222	25,6	310	32,4	979	7,4
Словенци	44	0,6	–	–	–	–	–	–	–	–	44	0,3
Бугари	–	–	22	1,6	–	–	–	–	–	–	22	0,2
Јермени	3	0,04			7	0,4					11	0,1
Грци	6	0,08	2	0,2							9	0,1
Цигани	18	0,2	11	0,8	52	2,5					82	0,6
Јевреји	227	2,9	15	1,1	6	0,3	2	0,3			252	1,9
Немађари укупно	3.863	49,1	1.204	84,4	1.488	71,8	862	99,3	953	99,5	8.373	63,5
Свега	7.864		1.426		2.073		868		958		13.191	

(Подаци о броју становника дати су у хиљадама, а уз сваки податак се налази и проценат.)

Статистички подаци су занимљиви за рашчијавање тек ако се могу користити напредо уз одређене временске скокове. Зато ћемо овде навести још неколико табела које ће нам добро доћи за касније периоде.

Становништво према матерњем језику 1910. године

	Мађарска са Хрватском и Ријеком		Мађарска без Хрватске и Ријеке	
Мађари	10,050.575	48,12	9,938.134	54,56
Немци	2,037.435	9,75	1,901.642	10,44
Словаци	1,967.970	9,42	1,946.165	10,68
Румуни	2,949.032	14,12	2,948.049	16,18
Русини	472.587	2,26	464.259	2,55
Хрвати	1,833.162	8,78	181.882	1,00
Срби	1,106.471	5,30	461.091	2,53
Буњевци и Шокци	88.209	0,42	88.209	0,48
Словенци	93.147	0,45	75.072	0,41
Цигани	121.097	0,58	210.834	1,16
Немађари укупно	10,835.912	51,88	8,276.593	45,44
Укупно становништво	20,886.487		18,214.727	

Становништво Мађарске према конфесијама 1910. године

	Мађари	Немци	Словаци	Румуни	Русини	Хрвати	Срби
Римокатолици	5.925 (58,9)	1.372 (63,3)	1.406 (71,5)	9 (0,3)	5 (1,1)	1.810 (98,8)	4 (76,1)
Грко-католици	305 (3,0)	2 (0,1)	79 (4,0)	1.134 (38,4)	464 (98,1)	10 (0,5)	2 (0,2)
Православци	41 (0,4)	2 (0,1)	1 (0,0)	1.799 (61,0)	1 (0,2)	1 (0,0)	1.099 (99,4)
Реформати (калвинисти)	2.574 (25,6)	27 (1,3)	11 (0,5)	1 (0,0)	0 (0,0)	1 (0,1)	0 (0,0)
Евангелисти (лутерани)	418 (4,2)	430 (21,1)	464 (23,6)	2 (0,1)	0 (0,0)	1 (0,0)	0 (0,0)
Унијати	73 (0,7)	0 (0,0)	0 (0,0)	1 (0,0)	0 (0,0)	0 (0,0)	0 (0,0)
Израелити	705 (7,0)	203 (10,0)	6 (0,3)	1 (0,0)	3 (0,6)	10 (0,6)	0 (0,0)
Укупно	10.051	2.037	1.968	2.949	473	1.833	1.106

(Подаци су у хиљадама, а уз њих је проценат)

Земљопоседници и закупци земље 1910. године

(У јутрима)	Мађари	Немци	Словаци	Румуни	Русини	Хрвати	Срби
Преко 100	0,52	0,48	0,11	0,12	0,06	0,09	0,34
Од 50–100	0,47	1,30	0,49	0,49	0,29	0,43	1,25
Од 20–50	3,86	6,61	4,49	4,94	4,21	5,06	10,00
Од 10–20	6,44	9,21	11,08	12,81	14,12	14,95	20,32
Од 5–10	7,28	7,87	14,43	18,89	20,87	21,78	21,15
До 5	9,57	10,39	17,61	22,87	27,01	30,24	14,00
Укупно	29,11	36,20	48,34	60,93	67,16	72,70	67,49

Није наодмет рекапитулирати како се током историје креће број становника:

- ▶ С Арпадом (9. век): 20.000 коњаника (укупно око 500.000 душа)
- ▶ У доба краља Иштвана (око 1.000. године): 1.000.000 душа
- ▶ У доба Беле IV (12. век): 1.200.000 душа
- ▶ У 16. веку: 4.000.000 душа
- ▶ Крај 18. века: 8.000.000 душа, а само 1/3 су Мађари
- ▶ У 19. веку: 13.000.000 душа (5.000.000 Мађара и 4.000.000 Немађара).

Ове табеле и податке треба имати на уму кад је реч о Мађарској (Аустро–Угарској) у ранијим временима. А ради упоређивања, шта се збило од 1910. године и после Првог светског рата, па све до наших дана, додајемо овде табелу о укупном броју Мађара у свету 2.000. године.

Карпатски басен: 13.000.000 Мађара
 Према најновијем попису (2001) званични подаци гласе:

Република Мађарска	10.125.000
Од тога Мађара	9.800.000
Цигана (Рома)	190.000
Немаца	62.000

Словака	17.000
Хрвата	15.000
Румуна	8.000
Украјинаца	5.000
Срба	4.000
Словенаца	3.000
Пољака	3.000
Грка	2.500
Укупно Немађара:	315.000

Конфесије:

Католика	5,500.000
Протестаната	1,600.000

Процене броја Мађара изван граница Мађарске:

Аустрија	60.000
Словачка	650.000
Румунија	1,700.000
Србија	350.000
Украјина	270.000
Хрватска	35.000
Словенија	10.000
Суседне земље:	3,175.000
Западна Европа	300.000
САД и Канада	2,000.000
Латинска Америка	130.000
Аустралија	55.000
Азија	230.000
Африка	30.000
Остали свет:	2,745.000

Укупно око 15,000.000

Површина Мађарске: 93.000 км².

Становника око 10,000.000; Будимпешта: око 2,000.000

Цифре и проценти, ма колико да су значајни, ипак представљају апстракцију: ко су ти становници, како они живе, чиме се баве, без обзира колико их је у појединим групама?

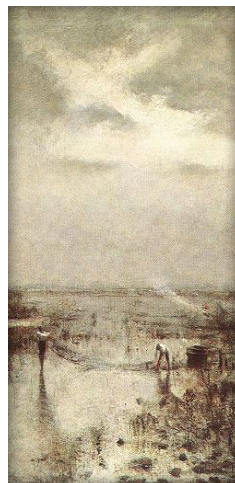

VIII Живот на панонским просторима

Ако се запази огроман прелом који су Мађари доживели уласком у Европу, лако је приметити да је неколико векова потом минуло у прилагођавању новим условима. Настојање владара да уведу Мађаре у Европу било је очигледна тежња, али се она неретко сукобљавала с отпором који је долазио из номадског бића и паганства појединца и колектива мањег од државног. Залуд нешто проглашавамо конзервативним или напредним, битније је сазнање да се човек по својој природи споро мења. А зашто и да се мења, поготово зашто брзо, па да само наизглед прихвати промену, а да у суштини и дубини остане неизмењен?

Током неколико векова, од доласка у Панонију, Мађари су се мешали с другим народима, асимилovali их и постепено су постајали један од европских народа, чак делећи и политичку и културну судбину Европе. Мађари су остали на простору Источне Европе, као транзитно подручје према Балкану и Азији, што је, могли бисмо накнадно закључити, одговарало њиховом бићу које вуче корене с Истока, а рационално тежи Европи. Узалуд ће један мађарски писац, много касније, завапити зашто Арпад није одвео своје саплеменике још неколико стотина километара западније, па да им тиме промени судбину бар у 20. веку. Заједно с другим народима Мађари су остали на просторима где ће се и у новије доба догађати значајне и судбоносне промене и за појединце и за целе народе. Историја овде није само прошлост, обично је, за сваки народ понаособ, подједнако посебна и подједнако славна.

Пред надирањем Турака и пред опасношћу од њих, и Мађари су, као и Чеси и Хрвати, у 16. веку одабрали Хабзбурговце за своје краљеве, све се надајући да им је то прави избор у новонасталим околностима. Али кад је та опасност минула или била отклоњена, јавиле су се јаке тежње виших класа ка одвајању, ка аутономији или самосталности од Аустријског Царства. Царевина, компонована од више бројних народа, почела је да се разлабављује и поред апослутизма владара. Незадовољства је увек било, прокључавало је више пута и отвореним побунама. Ко су ти становници ондашње Угарске, како су, у каквим условима живели у Аустрији, поготово како су живели у њеном источном делу (Угарска)?

Панонски простор, иако привредно запуштен, једним делом прекривен мочварама, нудио је могућност и ранијим досељеницима и новодошлима да се баве земљорадњом и сточарством.

Досељавања у панонске просторе су стална, готово вечита. Већ смо нагласили да је простор Паноније, испражњен што турским освајањем, што међусобним династичким борбама, остао недовољно насељен и да су се у њега опет сливали народи с југа и истока, са севера и са запада. Разлика је била само да ли су то биле бежаније или сеобе, да ли бежање да се спаси глава или организоване сеобе, с договореним привилегијама или чак с материјалним подстицањима досељеника. Први случај су доласци с истока и југа (Велика сеоба Срба 1690. је и бежанија и сеоба, јер је тек доцније требало реализовати добијене привилегије), а други са севера и запада. Двор је подстицао једно време доласке с југа како би ојачала Војна граница према Турској Царевини; а са севера и запада је систематски насељаван простор Немцима (Швабе) уз одређене погодности (додела земље, изградња ушорених насеља, пореске олакшице и сл.).

А панонски простор, иако привредно запуштен, једним делом прекривен мочварама, нудио је могућност и ранијим досељеницима и новодошлима да се баве земљорадњом и сточарством. Главнина становништва Угарске се још и у 18. веку бавила пољопривредом. То је била она нижа врста производње у којој се смењују само жито и кукуруз. Чак и на властелинствима у источним деловима Угарске пшеница се није извозила на тржишта, већ одлагала за следеће, неродније године; или, другачије речено, посед је производио само за себе, јер је једва и постојала могућност за продају на тржишту. Наравно, онда су се и мања имања слично понашала, производећи само онолико колико им је било потребно за сопствену опскрбу.

Али су закони тржишта, производња за извоз подстакли формирање мајура (majorság) и производњу на властелинским имањима уз коришћење јефтине радне снаге, кметовског кулука. Нарочито је то узело маха у западним крајевима Угарске, зато што су се житарице лакше могле превозити на ближа западна тржишта, као што је било могуће и терати живу стоку на западно тржиште. Све више је властелинстава прелазило на мајурску производњу, јер је била веома јефтина радна снага кметова и кметова беземљаша (желира). Због тога се конзервирало стање у Мађарској, чак је долазило до сукоба између Двора и властелина, јер су властелини ширили

своје територије и сужавали мале поседе сељака, што је наносило штете чак и државној благајни, јер је смањивало ерарске приходе. Због тога је Двор наступио против ширења мајура, како би се одржале парцеле кметова који ће плаћати порез држави. Донет је о томе и закон, тзв. урбар (1767).

Извоз је ишао према западу, али највише је био усмерен на сам град Беч, где се било концентрисало многобројно градско становништво, администрација Царевине и сам Двор.

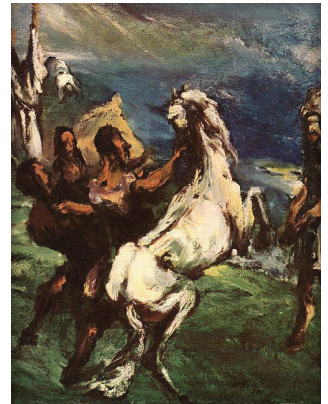
Држава је настојала појединим потезима да потпомогне оно што се у западним деловима земље већ догађало: прелазак од гајења две биљке (жито и кукуруз) на више различитих биљака које се могу вишеструко користити. Као што је нешто раније био уведен кромпир, тако је сада подстицано сађење дудова, гајење свилене бубе и мануфактурна производња свиле. Исто тако је подстицана производња индустријског биља, лана и конопље, као и производња дувана, нарочито у рејонима чије је тло одговарало појединим биљкама. Подстицано је и развијано пчеларство. У виноградарским рејонима још од давнина се производило квалитетно вино, нарочито беле врсте.

Због још увек великих простора слободне земље, на истоку, па и у целом Алфелду, њиве се углавном нису ђубриле, већ су остављане по годину-две да се „одморе” за нову сетву, да се запарложе и природно регенеришу.

Сточарство је владајуће занимање на просторима Паноније. Око сваке сеоске куће налазили су се свињци, иза њих баште и ограђене ледине, затим њиве кукуруза, а још даље простране оранице, пашњаци и пустаре. Свака сеоска кућа је производила све што је било потребно за њене житеље, преостајало је и за локалну пијацу, дакле за размену, јер је требало купити со и петролеј, као и неопходне индустријске производе.

У шталама још нема много стоке, она се налази на великим пустарама које се простиру у недоглед. Краве, коњи и овце су преко целе године на слободним пасиштима, само с чордашима, чикошима и пастирима. Оваква, екстензивна производња је доминантна, али је ипак велика и значајна производња стоке која је усмерена на извоз.

Велики део Алфелда, 1/4 је под баруштинама, дакле не обрадив, може се евентуално користити само за сточар-

Угарска је лако попримила обележје земље где су људи сробени с коњима и где готово сваки човек живи и не одвајајући се од коња.

ство. Али ће, према примерима западноевропских земаља, започети мелиорациони радови, регулација највећих река Паноније, најпре Дунава а касније и Тисе, а исушивањем ће се добити веома значајни простори и за земљорадњу и за сточарство.

Мађарска властела је била сумњичава према бечком Двору и његовим настојањима, нарочито према „швапским новотаријама”, када су пружане погодности (пореске олакшице пре свега) приликом освајања нових простора (угари) за пољопривреду. Али су успешнији били подухвати на државним поседима, јер они нису представљали опасност за властелинства. Тако су формиране ергеле за гајење бољих пасмина коња (Баболна). Коњи су били вишеструко важни за једну моћну царевину и њену војску, јер је коњица била веома значајан и стратешки важан род војске, покретан и брз за ондашње време, као и за пребацивање с једног ратишта на друго; а и за вучу топова, као и за комору за снабдевање војске коњи су били неопходни. Све је то повољно почело да утиче на узгој коња и Угарској. Што због азијског порекла, склоности за номадски живот, што због раније слике Мађара који су страх и трепет били за Европу, што због ергела с бескрајним крдима коња на пространим пустарама, Угарска је лако попримила обележје земље где су људи сродени с коњима и где готово сваки човек живи и не одвајајући се од коња.

Исто тако, настојањем државе почеле су да се одомаћују швајцарске врсте крава које су обилније млекуће, потом пак и мерино овце, с квалитетнијом вуном. Све је то, много касније, довело до претежно шталског сточарства. Сви ови потези доводе до систематских проучавања и поправљања слатинастог тла, оснивања пољопривредних школа и ослањања на научне методе, што је резултирало стручњацима и општим подизањем нивоа привреде.

Поред пољопривредних грана које су брзо давале неопходну храну, после ослобађања Паноније од Турака најпре се опоравило рударство. Рудници сребра и других племенитих метала брзо су могли бити оспособљени и давати значајне и опипљиве приходе. Исто тако је значајно порасло и вађење гвоздене руде, настале су нове топионице, неопходне за развој занатства и индустрије. Тада су пронађена и значајна лежишта угља у околини Шопрона и

Печуја.

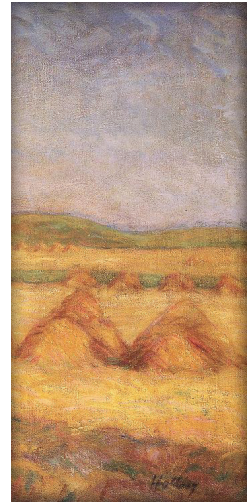
Источни делови Аустрије, значи Мађарска, као и цела Царевина у одређеном погледу, значајно су каснили за развојем западне Европе, нарочито што се индустрије тиче. Зато је држава увела заштитне царине. Али и унутар државе су постојале разлике у развоју западног и источног дела земље, источни је био у већем закашњењу; развијеније су биле Аустрија и Чешка, док је ондашња Угарска представљала пољопривредну базу западних делова. Та неуравнотеженост остаће дуго на снази и представљаће камен спотицања у доцнијем развоју, чак ће се, претераним увеличавањем, користити и у политичке сврхе. Колонијална експлоатација сировинске базе Угарске од западних делова земље; Угарска даје јефтину храну и сировине западним деловима (Аустрија и Чешка), а од њих добија скупе индустријске фабрикате.

Тачно је да је Угарска извозила само аграрне производе. И то жито и стоку на запад, а вино на исток. Тако је године 1730. извезено на запад 60.000 грла живе стоке. А руски двор је деценијама имао своје званично посланство у винородном Токају, чији је најважнији задатак био да руски двор и тржиште снабдева чувеним токајским винима.

Жито се отпремало воденим путевима, пре свега Дунавом, касније Тисом и каналима, али и преко јадранске луке Ријека (Фиуме) која је директно припадала Мађарској. Речни токови су били веома важни за саобраћај, нарочито за извоз (за узводни саобраћај користила се вуча), јер су остали путеви били у очајном стању. То су били земљом насути путеви, и довољно је било да пљусне летња киша па да се претворе у блато и буду непроходни. Од јесени, кад почну кише, па до самог лета, тим блатњавим путевима готово је био немогућ саобраћај за транспорт робе. У Енглеској тога времена већ су увелико грађени макадамски путеви; Француска је имала изграђену мрежу пловних канала. У Угарској су сви ти подухвати тек на почетку.

После Пожаревачког мира с Турцима (1718), турски поданици – трговци Срби, Грци и Јермени – почели су довозити своју робу у Мађарску, а многи од њих су се и трајно населили по градовима Паноније.

Најбројнији слој становништва чине кметови, чак 8/10; само 1/5 је изван овог слоја. Али и међу њима има крупних раз-

Жито се отпремало воденим путевима, пре свега Дунавом, касније Тисом и каналима, али и преко јадранске луке Ријека (Фиуме) која је директно припадала Мађарској.

лика. Неки од њих поседују значајне оранице као кметовске парцеле, чак су добро опремљени пољопривредним радилком и неопходном запрегом, држе слуге; други располажу мањим парцелама, али је и уситњавање парцела ограничено преко одређене границе; а сиромашнији, желири (*zseller*, кмет беземљаш) нису имали земље, само куће; док су они најсиромашнији, желири бескућници, били и без земље и без куће и без било каквих непокретних добара. У источном и јужном Прекодунављу било је добро стојећих сељака, газда, који су већ производили за тржиште; желири су пак покушавали да продају своју радну снагу како би обезбедили насушни хлеб. Овај слој се најчешће селио по Алфелду тражећи могућност за зараду и преживљавање. Па и тада су намети били велики, десетак цркви и порез држави, док је најтежи био ратни порез, обавеза примања војника на конак и киријање за војску. Све је то доводило до незадовољства које се не једном завршавало побунама, таква је била и буна Пере Сегединца (1735), крваво угушена. За разумевање стања на селу и данас је наупечатљивија социографија Ђуле Иљеша *Свет нустара* (*Puszták népe*, па иако је то књига о мађарском селу у првој половини двадесетог века, видљиви су много старији односи, готово они из средњег века; социографију као жанр у мађарској књижевности не треба схватати као научно, већ као књижевно дело које се бави одређеном друштвеном темом).

Кад у скупштини није прошао покушај ублажавања односа властелина и кметова, Марија Терезија је издала тзв. урбаријалну наредбу (*Urbarium*, 1767, а он ће остати на снази све до револуције 1848. године). Наредбом је укинута везаност кметова за земљу; одређена је величина парцеле за кмета и она се није могла смањивати по вољи властелина; зависно од квалитета земље прописане су класе и величина парцеле изван окућнице, која је могла бити од 16–40 јутара. Треба знати да ове величине у оно доба, када су поседи износили по неколико стотина јутара, нису биле велике.

Али су онда прописане и обавезе кмета. Сваки кмет је био обавезан да према жељи властелина, најчешће на његовом мајуру, кулучи годишње 52 радна дана са запрегом, а 104 дана ако је без запреге. Поред тога обавезан је био да властелину преда деветину рода са своје парцеле, у одређено

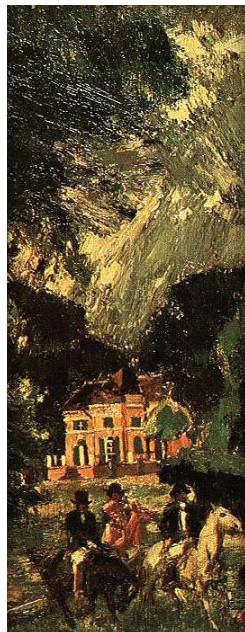
доба по једну форинту од сваког чељадета, овцу и кокошку. И род винограда је кмет делио с властелином: у сеоским крчмама се могло продавати кметовско вино од Михољдана (29. септембар) до Ђурђевдана (24. април), а у преосталом делу године само властелинско вино. Поред обавеза према властелину кмет је плаћао још десетак цркви, државни порез и кућарину за покривање трошкова управе жупаније.

Па и поред свега, урбар значи значајно олакшање положаја кметова, јер је први значајан покушај после строгих прописа који су донети још почетком 16. века и везани су за име Иштвана Вербеција (Werbőczy). Урбар, истина, прописује обавезе, али и штити кмета, јер у случају спора више није била надлежна сумњива властелинска жупанија, него Намесничко веће.

У односу на везаност и сиромаштво кметовског, нарочито желирског слоја, значајно место у развоју припада градовима, нарочито онима који су за себе испословали повластицу краљевског слободног града. У највећем, централном делу Угарске, у пољопривредном рејону, било је око 600 градова и вароши. У њима се живело нешто слободније, мања је била зависност од властелина, кулук се могао заједнички одрадити (могао се и други платити да кулучи), било је више занатлија и трговаца. У том погледу су нарочито значајни били слободни краљевски градови који су своје привилегије откупљивали, али уопште нису били зависни од властелина. Но најбољи показатељ њихових политичких моћи јесте што су сви краљевски слободни градови заједно имали један глас у земаљској скупштини (диета), исто колико и једна жупанија.

Године 1784. било је 44 слободна краљевска града, међу њима су и Нови Сад (од 1748) и Суботица (1779). Овим градовима су управљали патрицији, најбогатији трговци, а најважнија делатност, поред трговине, јесте занатство; занатлије су окупљене у строгу цеховску организацију. У 18. веку је дошло до „затворености” цехова у овим градовима; мало је калфи могло да постане мајстор, јер су се мајстори тако штитили од повећане конкуренције младих. Само су синови мајстора лакше постајали мајстори, као и калфе који су се женили удовицама својих мајстора (романи Јаше Игњатовића).

Племство је чинило само једну двадесетину укупног ста-

Само за време владавине Марије Терезије изграђено је преко 200 каштела, већина је очувана и данас.

новништва (1787. године само 400.000). Али је и у самом племићком слоју већ било великих разлика. Високо племство заузима све важније положаје у држави (Естерхази, Баћањ, Ердеди и др.), а из њиховог круга су и надбискупи и бискупи, као што су они и на челу жупанија, велики жупани. Најбогатији и најутицајнији од њих живели су у својим каштелима, замковима; само за време владавине Марије Терезије изграђено је преко 200 каштела, већина је очувана и данас. Међу њима се својим сјајем и животом у њему истицао замак Естерхазијевих, који је располагао и позорницом, ту су се изводиле оперске представе, а композитор и диригент у замку је био Хајдн.

Средњи слој није имао могућности да гради сјајне палате, задовољавао се старим породичним каштелима. Припадници овога слоја заузимали су преостале положаје у жупанијама, били су поджупани, велики бележници, судије. Живели су патријархалним животом сањајући о славним временима својих предека и надајући се повратку старинског начина живота. Повучени, каткада и изоловани, на својим невеликим поседима, њихов друштвени живот се одвијао између гозби, пијанки и великих ловова; бескрајни низови анегдота су као створени за реалистичку књижевну прозу, која ће и цветати, али ће анегдота постати и проклетство приповедања. Мада је међу њима био, не мали број, оних који су реализовали свој таленат и у уметности.

Ситно племство ако је и имало поседе, они су били малени, прихода недовољно, па је готово живело као и сељаци. Многи су добијали племићке титуле у доба (16–17. век) када није било слободних поседа, дакле без поседа, тзв. армалисти; било је чак целих села где су живели армалисти, племићи без поседа. Због тога су они радо ступали у државну службу, или у службу виших племића, али се нису либили ни других послова да би могли да преживе. Битније је што се већином из овога слоја регрутовала интелигенција: свештеници, учитељи, професори, лекари, адвокати. Све њих је онда привлачио нови центар у успону – будући главни град Будимпешта.

Нарочито ће слој интелигенције, већим делом настао из ситног племства, видети могућност за свој успон у ослњању на национално као издвојено из универзалног, али ће то истовремено покренути и друге нације у Угарској (Румуни, Словаци, Срби) и њихову интелигенцију с паралелним,

националним тежњама.

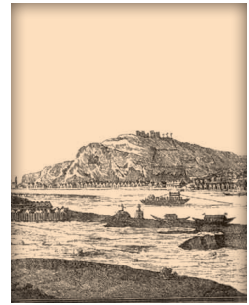
Земаљска скупштина (Диета) требало је да буде највиши орган власти, само што су је цареви (краљеви) често заобилазили и владали декретима. Горњом таблом Дијете председавао је палатин, а чланови овог горњег дома били су високи свештеници и високо племство. А доњи дом (доња табла) чинили су представници жупанија и слободних краљевских градова.

Жупаније су биле у рукама локалног племства. На челу жупаније је обично био поджупан (alispán), он је припадао некој локалној властелинској, земљопоседничкој породици. Јер су поједине породице већ у 18. веку обезбедиле за себе место великог жупана (főispán). У оним жупанијама где тога није било, краљ (цар) је именовао великог жупана, док је за остале положаје избор вршила жупанијска, племићка скупштина (поджупан, солгабирове, и службенике: надбележник, тужилац, архивар, бабица). Слободни краљевски градови су били изузети испод власти жупанија, они су били другачије организовани, али је између њих и оснионих жупанија долазило до трвења, па чак и сукоба.

Отуда је веома значајан покушај Јосифа II да уведе реформе и спаси Монархију распадања.

„Јозефинизам” је оставио значајан траг у свим областима живота, али је најприметнији у култури, јер су многи значајни умови онога доба (и код Мађара и код Срба) били присталице значајних реформи просвећеног апсолутисте, цара Јосифа II. Он се ослањао на развој трговине и индустрије, на либералну нову класу, како би ограничио феудалце и учврстио апсолутизам. Сељаци-кметови су реформама ослобођени везаности за земљу; укинута су калуђерски редови који се нису бавили школством, здравством и науком; донет је *Патент о толеранцији* (1781) којим се у католичкој земљи даје слобода вероисповести и некатолицима, као и њихов приступ у државну и јавну службу.

Латински језик као званични језик администрације је укинута (1784), и уместо њега је за целу Монархију uveden немачки као језик администрације и школства. Наравно, овакве реформе су изазвале отпоре и католичке цркве (која је била оштећена и ограничена, иако је остала најважнија вероисповест Монархије), и феудалаца, нарочито појединих народа, јер је започела тиме и германизација. Оштру реакцију

Јосиф II је Намесничко веће преместио из Пожоња (Братислава) у Пешту, што ће подстаћи доцније спајање два града Будима и Пеште у један, у главни град Мађарске – Будимпешту.

је изазвало увођење званичног немачког језика нарочито у оним подручјима где је живело компактније ненемачко становништво (делови Угарске). Као последица се јавља захтев да се почиње наглашавати национално, па и увођење националног језика у администрацију и школство. А кад је једном кренуо захтев бројнијих народа, наставиће се и код мањих, па чак и етничких група.

Јосиф II је извршио и административно спајање Угарске и Ердеља (1782), као што је Намесничко веће преместио из Пожоња (Братислава) у Пешту, што ће подстаћи доцније спајање два града Будима и Пеште у један, у главни град Мађарске – Будимпешту.

Али под непредвидљивим налетом револуције у Француској, покушаји реформи су доживели крах: цар их је укинуо све (1789), сем верске толеранције, материјалне бриге о нижем свештенству и могућности кметова да напусте земљу поседника и пређу на друго имање.

Покушај опата Мартиновића да организује („мађарски јакобинци“) отпор апсолутизму, по угледу на француску револуцију, доживеће слом у време цара Фрање I (1792–1835) и завереницима (Мартиновићу и петорици другова) ће бити одрубљене главе (1795), а многи ће бити осуђени на дугогодишњу робију. Привремено ће бити заустављени сви либералнији покрети, али само привремено, да би се касније, ношени националним валом, разбуктали еруптивном силином.

Крај 18. века је истински зачетак многих доцнијих подухвата и промена. У то време (1780) Мађаш Пат (Rát Mátyás) покреће, на пример, прве новине на мађарском језику (*Magyar Hirmondó*, Pozsony – Братислава), где је, опет на пример, објављен и позив (1782) за прикупљање мађарских народних песама. А само нешто касније (1790) у Будиму је започела делатност прва мађарска позоришна дружина (Ласло Келемен).

Све су ово основне датости, задршка пред експлозијом збивања током 19. столећа; али без свих ових услова не само да се тешко могу разумети збивања која ће уследити, него је готово немогуће разумети књижевност, великане поезије и прозе који ће уздићи мађарску књижевност на европски, па чак и светски ниво.

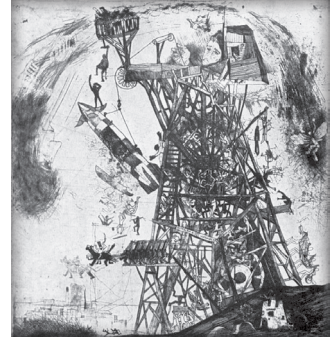

IX Смисао пута

1.

О доласку Мађара постоје различите претпоставке, али је свакако најпривлачнија, можда и најдубља, пространа мисао Беле Хамваша. Због тога и цитирамо овога аутора и његове продуктивне идеје:

„Када су се Мађари населили у Карпатски басен, изгледа вероватно да су сачињавали савез неколико номадских племена, а да нису били јединствени. Нису имали намеру да коначно заузму земљу, већ и због тога што је номадима страна мисао о коначном заснивању домовине. Куда су даље желели да одлутају, ни сами нису могли да знају, у сваком случају су се њихови пљачкашки походи настављали у више смерова по Балкану и по Италији и по Западу, у међувремену би изабрали најповољнију могућност. Пљачкаши су, међутим, више пута доживели пораз и сасвим је вероватно да су племена била принуђена да остану овде зато што нису могла даље да лутају. Номади се не мире радо с тим да не могу да лутају по својој вољи. (...) Она племена, ређе народи, које називамо номадима, нису аутохтоне друштвене формације, него скупине које су се одвојиле од високих цивилизација. Оне собом носе цивилизацију и она једно време живи у њима, у неком племену дуже, у неком краће, понеки остану отмени народи кшатрија, други се срзају у разбојничку банду, или се цивилизација избрише и људи постају примитивни чобани, ловци–рибари, или се племе срзава још дубље и постаје скупљачко. Свако номадско племе или народ може се препознати по две црте, једна је што не постоје духовна каста, само шаман, а друга је што је друштвени склоп ратничко-витешки, то јест кшатрија. Шаман није духовна каста, него само њен закржљали остатак. Није ни каста, него само два-три човека с помоћницима и ученицима. Шаман се користи успоменама донетим из високе цивилизације, али су се ове успомене, међутим, сачувале у деформисаном облику. Упадљива сродност шаманизма номадских народа и племена који живе на евроазијском

Ако се посматра један овакав народ, по Хамвашу, једини његов истински задатак јесте да из себе изнедри духовну (брахманску) касту која ће мудро повести народ ка универзалним људским вредностима...

копну изгледа да доказује претпоставку да се већина племена одвојила од исте високе цивилизације и није немогуће да је то баш она која је претходила кинеској и која се у новије време назива источно-азијска цивилизација Шанг. Шаман није човек духа, већ само чаробњак, и његова делатност није религиозна, само магијска. Истинска брахманска активност јесте реч, односно баштина. Она овде потпуно недостаје. Баштина код номада бива све сиромашнија, религију све више проткивају сујеверна веровања, све док од ње не преостане ништа друго до два-три одломка мита и ирационална магијска пракса. (...) Пристижући у Карпатски басен, Мађари су се одвојили од овакве високе цивилизације, били су полудивља витешка племенска скупина, с веома бледим успоменама на изворну цивилизацију. И када су њихови кнезови, после луталачких пораза, увидели да за одржање постоје само две могућности, вратити се на Исток, или се прилагодити Европи и кад су одабрали ово друго, разуме се, изнад кшатрије је требало створити духовну касту, што је у овом случају значило да је у земљу требало позвати хришћанске свештенике.”

У оваквој перспективи више није реч о истраживањима које од кога, када и шта преузео, већ колико је успео да очува од заједничке људске баштине. И ако се посматра један овакав народ, по Хамвашу, једини његов истински задатак јесте да из себе изнедри духовну (брахманску) касту која ће мудро повести народ ка универзалним људским вредностима, не заборављајући ни место преосталих касти, јер друштво мора бити комплетно да би се опет винуло високо. Овакав приступ важи не само за Мађаре него и за све друге народе. Али како о прецима Мађара знамо исувише мало, није погрешно сазнавати их путем других, сличних номадских народа. Но никако не треба сметати с ума да и поред великих сличности постоје и значајне разлике, а све је остало запретено у језику, обичајима, у археолошким налазима, одећи, алаткама, музици, и загонетним појединостима које се могу докучити више интуицијом него артефактима.

2.

С обзиром на материјале којима су располагали, али и практичну употребу, а не треба заборавити ни обреде и свечаности, номадски народи су се слично одевали, уз низ карактеристичних појединости. Како је кретање Мађара – од станишта источно од Урала, па преко подручја изнад Црног мора, све до Карпатског басена – било готово на истој географској ширини, могли бисмо чак претпоставити да се ни клима није битније мењала, па им је одговарала готово иста одећа. Но како веома мало знамо о одећи пре Паноније, навешћемо нешто података о појединачним деловима одеће какву је обичан свет носио у Карпатском басену.

Сељаци, сточари (чикоши и гујаши) носили су широке гаће од „више пола”, слично другим народима ових простора (мађарска реч „gatyа” први пут је забележена 1530, и преузета је од Срба), и бељене кошуље (мађарски „ing”, реч забележена у 14. веку, етимологија неразјашњена, постоји чак претпоставка да је од персијског „јамак”). Шивене су од платна домаће производње, крој је обично био различит, нарочито што се рукава на кошуљи тиче, али је битније било украшавање које је бивало изразитије на спојевима, затим на рукавима, а на женским кошуљама вез је полазио и ширио се од доњег руба, али свакако су били украшени рукави и крагна, затим предњица. Тек од времена индустријске производње користи се платно у боји, као и одређена прилагођавања грађанском кроју. О самим шарамма, њиховим значењима, које су старије, које млађе, које су зависне само од материјала – стручњаци знају понешто, али је то исувише мало за дубље откривање света жене која је уносила себе и елементе древног света у свој рад, било да је била свесна древног знања, било да га је само понављала као магијско наслеђе.

Сточари су радо носили кожухе, нарочито погодне за зиму. Предност ове одеће је у овчијем и козијем крзну које су чобани имали у изобиљу. Мађарска реч „ködтmön” забележена је тек у 15. веку, пореклом је из неког турског језика, али се налази и у словенским (руски) језицима. Кожух се користио као горња топла одећа. Обичан, свакодневни, радни могао је имати само предњицу и леђа, без рукава; али су виђенији били

О самим шарамма, њиховим значењима, које су старије, које млађе, које су зависне само од материјала – стручњаци знају понешто, али је то исувише мало за дубље откривање света жене која је уносила себе и елементе древног света у свој рад.

с рукавима и украшени. Носили су их подједнако и мушкарци и жене. Прво украшавање је било на рукавима и око врата: белим или црним крзном. Касније је дошло у моду, нарочито на кратким, женским кожусима, украшавање богатим везом, пре свега на леђима и рукавима. Понекада је украшавање попримало такве размере да су се томе противиле и црква и власт; поготово када су кожуси преузели елементе бидермајера и рококоа од племићке одеће, са закопчавањем уз помоћ гајтана и раскошних пафти.

Поред кожуха, као још топлија одећа, јавља се и опаклија, такође израђена од овчијег крзна. (Мађарска реч „suba”, забележена је већ 1290, потиче из арапског језика, али је у мађарски стигла преко словенских језика.) Саставља се од 5-6 овчијих кожа, али они најбогатији су наручивали опаклију чак и од 24 коже, па кад би се раширила, затварала би цео круг. Одлично је штитила од мраза и ветра, без ње се зими није кретало на пут; у њој се могло лепо спавати, јер је истовремено била и постеља и покривач. Слободно се могло с њом заноћити под ведрим небом. Ако би падала киша, опаклију је требало изврнути, низ длаку би се сливала вода и тако би она опет штитила човека. Нарочито је била раширена по Алфелду. Сељаци су је преузели од сточара. Без обзира на порекло забележеног назива, мора да је припадала и одећи древних номада. Била је омиљена и код жена, само што је онда била кратка, а могла је бити и богато украшена, не само око врата, на спојевима кожа и на доњој ивици, него и по целој површини. Одменили су је тек фабрички штофови у 20. веку.

Племство и грађански сталеж су имали своју одећу која се мало разликовала од одевања у другим просторима Средње Европе. Међусобних утицаја и преузимања је бивало, нарочито касније када је национално свом силином избило у први план, па су дошли до изражаја и новостилизовани одевни предмети. Све што је могло означавати национално обележје прихватано је као разликовање од других, па и одећа. На крају је, у наше доба дошло до униформисаног изједначавања, до кратковеке конфекције, као и свуда.

3.

Мотика, као и срп, доције коса, спада у личне ручне алатке. Иако је мађарски назив преузет из словенских језика („kara” – од глагола „karál” = копати), алатка је и од раније била позната. После увођења рала и плуга, користила се само за обраду тешко приступачних планинских њивица и за рад у винограду, али је поново постала неопходна алатка током 18. века када је служила за обраду њива засађених кукурузом, дуваном и кромпиром. Некада је била мушка алатка, али доласком тежег и напорнијег плуга, постала је и женска. Служила је за окопавање биљака на пространим њивама равнице када још није коришћена копачица, па су радници и раднице данима окопавали кукуруз, кромпир, дуван и друге повртарске културе. Поред сађења мотиком, требало је два или три пута окопати биљку, што је представљало крупан посао и захтевало велики број руку пре саме бербе.

Иако је плуг древно радило, познато старим народима Азије, истина као древно рало, мађарски назив „eke” (први пут забележен 1358) потиче из неког од турских језика, у чувашком гласи „ака”, док у сродним језицима „ек-” значи орати. Као да се древно рало лагано преображавало и добијало металне делове, толико му је плуг остао сличан. Иако је мађарски назив веома стар и потиче из старе домовине, сви називи делова плуга имају словенску основу и сигурно су преузети у Панонији. Док је дрвено рало могао да начини сваки спретнији сељак, гвоздене делове је потом израђивао само ковач, а касније је плуг постао фабрички производ. Прелазак од дрвеног рала на гвоздени плуг одиграо се у Мађарској током 19. века. Дуго су волови вукли плуг, тек касније су упрезани коњи, док су само сиромашнији користили краве. Увођењем гвозденог плуга завршава се процес осавремењавања производње најважнијих биљака у Карпатском басену: жита и кукуруза.

Срп је такође стара пољопривредна алатка. Иако је у мађарском језику забележен тек у 14. веку („sarló”), веома слична реч у истом значењу очувала се у чувашком („сјорла”) и черемишком („сарла”). На веома широком простору где су боравили Келти нађени су српови који се суштински

Дуго су волови вукли плуг, тек касније су упрезани коњи, док су само сиромашнији користили краве.

не разликују од доцнијих облика. Очито је да је срп био неопходна алатка којим се могла косити трава, трска, жито, али је у Панонији постао веома важан управо због жетве, и дуго се одржао као неопходна алатка којом се жело жито. Косир је и на овим просторима попримио улогу алатке којом се крешу гране и рашчишћава травуљина. Тек комбинацијом ове две алатке, српа и косира, настала је коса, која је у прво време служила само за кошење траве, за обезбеђивање сена, како би стока могла да презими. Мађарски назив („kasza”) преузет је из словенских језика.

Коса је остала неопходна алатка за кошење траве, али је попримила још универзалнија својства када је на држаље намештен додатак и када је оспособљена за кошење жита. На широком просторима Паноније један од најкрупнијих подухвата била је жетва. У жарко летње доба су се групе жетелаца, мушкарци с косама и жене са срповима или кукама с којима су руковедале, кретале не само да обаве жетву, него да на тај начин („рисари”) обезбеде себи годишњи хлеб. У сељака је дубоко усађена бојазан да ли ће успети да пожање, да ли ће моћи да обезбеди годишњи хлеб за породицу, најбитнији део њене исхране, или ће елементарне непогоде уништити већ сазрео плод. Отуда су на крају успешне жетве, као предах после напорног сезонског посла и као одговор постојећим силама, организоване свечаности с песмом и игром, које сежу у дубоку старину и често су нам и данас нејасне.

4.

Кухиња номадских народа, ако уопште постоји у савременом смислу речи, једнолична је и оскудна. Месо и хлеб, хлеб и месо. Као што је тачна прича о ратничком походима и о „татарском бифтеку”. Доласком у Панонију и прилагођавањем новим условима, мађарска кухиња је морала претрпети утицаје новог поднебља, али разноврсност се није могла лако постићи. Треба се подсетити да је гајење поврћа каснијег датума, да је кромпир почео да се шири тек у 18. веку. Добра кухиња, као и увек, значи више врста меса и неисцрпно богатство начина справљања. Увек под условом ако је богат улов дивљачи и рибе, ако је обезбеђено месо из домаћег крда

или обора.

Богатство у јелима је велико, али, како вели један Мађар, то се још не може назвати кухињом, јер недостаје јединствен цивилизацијски стил. Обично се сматрају мађарским јелима само она која се припремају на пространој равници Алфелда, дакле јела у котлићу – гулаш, паприкаш, рибља чорба, чорбаст пасуљ. Могу се припремати готово под свим условима. Иако баш тежачки Алфелд воли и користи хладна јела, нарочито у радне дане: шунка, сланина и кобасица с хлебом, паприком или парадајзом. Као да је у основи ове кухиње, поред старијег номадског приступа и појединих елемената новог поднебља, аустријска војна кухиња: котао и оно што може у њему да се скува. Ова кухиња се раширила заједно с војним гарнизонима и постала „национална” особеност.

Али је панонско поднебље ипак разноврсно. Поред Алфелда, ту је Горња земља (север), Запад, Ердељ; укрштања укуса су дозвољена и плодотворна, нијансе многобројне. У кухињи је веома приметан утицај са свих страна – из Европе са севера и запада, Медитерана с југозапада, некадашње Византије – на кухињу Ердеља, који је и најизразитији и цивилизацијски најбогатији, као и печат који је оставила источњачка кухиња током освајања Турака. Укрштају се утицаји, поправљају и мењају укуси. У Мађарској већина јела, чак и она која су првобитно била веома блага, добија нове нијансе („magyaros”) у појачаним зачинима; паприка и њено коришћење је национална особеност.

Непрекинути развој културе живота, многобројни утицаји и могућности тла оформили су кухињу која добрим делом личи на друге европске кухиње, али смишљене креације у разним слојевима друштва и на овом подручју дале су специфично богатство. Тако је мађарско кулинарство постало познато управо по створеним јелима. Позната су јела која су креирана и названа именима чувених државника, песника, романсијера, који су не тако ретко и сами били креатори. „Естерхази–роштиљ” (месо које се најпре испече на роштиљу, затим поређа у посуду у којој је насецкан црни лук и потом наливена супа од костију и бело вино; после долази сецкано поврће, затим се додаје бибер, сенф и лимун, а све се укрчка), „Мождана срж на Крудијев начин”, „Јокаијев чорбаст пасуљ”

На пристранцима богатих винограда, и на истоку и на северу и на западу земље, однеговано је обиље чувених и разноврсних вина.

(од шареног пасуља са исецканом свињском коленицом), да се и не помињу чувене посласице династије Жербо, или „Добош–торта“, „Риго Јанчи“...

На пристранцима богатих винограда, и на истоку и на северу и на западу земље, однеговано је обиље чувених и разноврсних вина. Како казују стручњаци, не пиво као у Аустрији или Чешкој, нити жестока пића као у северним земљама, него вино одређује кухињу и трпезу у Мађарској, као и у Француској и Шпанији.

5.

Долазећи у нове просторе Мађари су донели и своје инструменте које су сами градили. То су, понајпре, цитра, дромбуље, гајде, фрула; инструменти које налазимо и код других сличних народа. Али су брзо, под утицајем суседних народа, прихватили и нове – цимбал, хармоника, виолина, кларинет... – који су постали и национално препознатљиви. Мађарски напеви и старији инструменти су се губили, били потиснути дуго времена, у толикој мери да се старији стил изворне мађарске народне музике замагљивао, па је чак и један Ф. Лист упао у заблуду да је циганска музика мађарска народна музика. Тек на прелому 19. и 20. века, великани Б. Барток и З. Кодал су се подухватили великог и значајног посла, скупили су и протумачили, дубински осветлили народне песме старијег стила, али не само мађарске, већ и других народа Карпатског басена. Тако је поново оживљен старији слој древне музике и омогућено стваралачко повезивање древности и савременог израза, укрштај на којем настају истинска уметничка дела.

Чардаш („csárdás”) најпознатија је мађарска народна игра коју играју мешовити парови. Сам назив је скупни и обухвата више врста, чак и шаролике локалне називе, од спорог до олујног ритма (спори, тихи, брзи, разуздани, у пару, у тројци...). Данашње име игра је добила преко чарде („csárdá”), крчме у пустари, изван насељеног места, некој врсти свратишта и коначишта за путнике и намернике. Назив је дошао преко српског (где чардак значи стражарницу, доклат, оставу за кукуруз), али је пореклом из персијског језика, где чартак значи доклат подигнут на четири стуба. У мађарском

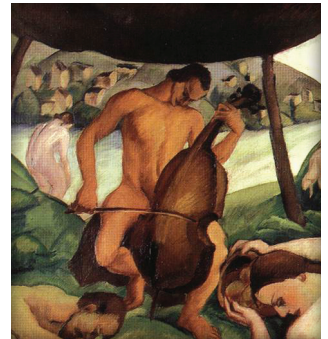

је реч први пут забележена 1617. године. Чардаш је дакле нов стил игре која је попримила национално обележје, али није тако стара како се обично помишља.

Од мађарских народних песама најпознатије су и највредније баладе. Лирско–епска врста, обично у осмерцу, која је увек имала и музичку пратњу, тако да је сам текст само део баладе, коју равноправно сачињавају текст и мелодија.

Иако је јак национални покрет трагао за особеностима древног стваралаштва Мађара, тек је крајем 19. и почетком 20. века дошло до истинског откривања и превредновања музичке традиције, потом и до нових подстицаја на сасвим другачијој стваралачкој основи, која је и древна и европска и универзална.

Поново оживљен старији слој древне музике и омогућено стваралачко повезивање древности и савременог израза, укрштај на којем настају истинска уметничка дела.

